

Pirinka Penkova

(Kalundborg, Denmark)

The contribution of the Slavonic translation of Athanasius of Alexandria's Oratio III against the Arians to the dating of its Greek source

The author argues, that the earliest copy of Oratio III, found in MS 968 of the Pogodin collection, National Library , St. Petersburg, preserves the free translation attributed to Konstantin of Preslav. The Bulgarian vocabulary in Pog. 968 (коумиръ, блъхчин, коур'ѣлѣкъ, съц'ѣглъ, чьстини, простыни, коудръма, тр'ѣсна, колимога, санъ, сати) and some Glagolitic graphemes in the Cyrillic script confirm the Preslav origin of the protograph of MS 968. The author reviews the recent scholarly works on the Greek text. She bases the arguments for the authenticity of the Oratio III on the thematic and lexical parallels between Oratio II and Oratio III. In translating Athanasius' Orationes Konstantin of Preslav coined a special Slavonic terminology for the unique Logos as God's Son, especially about the Son's consubstantial existence with the Father, such as съц'ѣглъ, породъ, присносжштѣнъ, ествованне, есты etc. The Bulgarian theological doublets for one single Greek term are distinctive for Konstantin's translation style. Instead for ὁμοούσιος (единосжштѣнъ, единоествѣнъ, коупьносжштѣнъ in the later Slavonic manuscripts) Athanasius uses τῇ τοῦ Πατρὸς ἀϊδιότητι συνὼν, translated by Konstantin with съ присносжштѣствомъ ѿбъземъ съ; for ὁμοιος Konstantin preferred тѣчѣнъ instead of подобѣнъ, when used of the Logos. The Slavonic translator's choice corresponds to the vocabulary of the theological discussion during the period 342-344. The lexical proximity between *Oratio I-III* and the *Letter to the Bishops of Egypt and Libya* in the Slavonic book entitled "Athanas" in Pog. MS 968 leaves no doubt that all five Orations in this manuscript are translated by a singler translator, as a free ad sensum translation. Only Oratio II in MS Pog. 968 has been subject of redaction towards a strict verbatim translation. The redactor used a Greek model belonging to the Greek x-tradition. Oratio III in the same MS 968 has not been redacted and has preserved the features of the original free translation. It points to a Greek protograph of "Athanas", which must have belonged to a mixed x- and RSP -tradition.

Closest to the alleged Slavonic protograph of Oratio II and III is the Greek manuscript Atheniensis gr. 428, 10th c. Some alternative readings are attested only in MS 968 and the Greek manuscripts Patmiacus 4, 10th–11th c. and Patmiacus A3, 11th c. The two latter manuscripts originate from the scriptorium of the Evergetida monastery in Constantinople. Oratio III's slight deviation from all known Greek copies testify to an unknown Greek copy of Athanasius, consisting of five "books", as mentioned by Photius in *Myriobyblon*. We can thus claim that the Greek source for the Preslav translation has a shared prototype with such Greek manuscripts as Atheniensis gr. 428, Patmiacus A3 and Patmiacus A4.

Keywords: Athanasius of Alexandria, Oratio III against the Arians, Konstantin of Preslav

Пиринка Пенкова

Калундборг, Дания

Приносът на славянския превод на *Трето слово против арианите* от Атанасий Александрийски за датирането на гръцкия извор

Константин Преславски превежда „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски в 906 г., текстът на словата е познат само по руски ръкописи, най-старият препис произхожда от Новгород, 1489 г.¹ Само първите три слова са признати за автентични. Първото слово, придружено от френски превод, е издадено от Ваян в 1954 г. (Vaillant 1954). Второто слово от същия ръкопис е издадено от Пенкова с езиково изследване, идентификация на гръцкия протограф и индекс (Пенкова, 2015). Преписът на Третото слово от същия ръкопис не е издаван или изследван лингвистично или текстологично², но славянският превод на "Словата против арианите" е обнародван още през XVI в. по друг препис в Макариевите Чети-Минеи като четиво за 2-и май (издание по Успенския препис, Weiher, Šmidt, Škurko 2007).

¹ Текстът на славянския превод на словата тук е по микрофилм от най-ранния известен препис в ръкописа от Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Щедрин“ в Санкт Петербург, РНБ, собр. Н. П. Погодин, ф. 588, № 968 от 1489 г. Описание на ръкописа у Горский, Невоструев 1859:32–33, Vaillant 1954: 12–17, Иванова, 1981: 460–461.

² В цитираните тук примери от Третото слово номерацията на листовите следва приетата от Ваян номерация в изданието на Първото слово от същия ръкопис (справка Vaillant 1954: 17) и на Пенкова в изданието на Второто слово (справка Пенкова 2015: 152).

Поради времето на превода и догматико-философското съдържание на *Третото слово* текстът е главно свидетелство за оформянето на старобългарската христология. Изборът на Константин Преславски да се обърне за превод към извора на ортодоксалното богословие в лицето на Атанасий Александрийски ни дава възможност за допълнителна преценка относно хронологията на гръцкия текст. Две столетия се водят спорове за автентичността на Третото слово и датирането му към различни периоди от живота на Атанасий и към различни етапи в богословските спорове през IV в. Въпросите получават допълнително осветление чрез езиковия избор в свободния превод на Константин Преславски.

За терминологията в превода бихме могли да очакваме семантично систематизиране на лексиката от най-ранните старобългарските паметници и специално изковани неологизми с оглед на богословските дискусии от IV в. Целта на статията е да бъде изнесен историческият материал от текста, който илюстрира датирането на Атанасиевото слово, и да се дадат сведения за гръцкия извор на славянския текст. Преводът, който не е бил в научно обръщение досега, свидетелства, че ерудицията на преводача Константин Преславски с познаване на догматичните документи от църковните събори му е дала възможност да създаде неологизми, организирани в опозиции съгласно догматиката на Атанасий Александрийски. Изкованите от преводача термини не са пренесени от богословските спорове между Рим и Константинопол през IX в., а съответстват на дискусии от определен период в историята на църквата - 341-345 г.

Константин Преславски е познавал формулите от църковните събори в *Писмото на Фотий до княз Борис* (текстът за Атанасий и Никеийския събор е публикуван у Славова 2013: 162-169). Към авторство на Константин Преславски сочат темите и езика в догматичния увод към *Житието на Методий*, въпреки че няма единство по въпроса дали Константин Преславски е автор на *Житието* и дали самият увод е добавен по-късно пред житието (за терминологията в увода на *Житието* вж. Daiber 2015: 26, 36-37). Постановката на Атанасий за произхода на Св. Дух съвпада с позицията на патриарх Фотий по *filioque*; предположенията за арианско влияние при Методий са оборени авторитетно от Томсън (Thomson 1991: 34-35). На Константин Преславски приписват авторството и на догматичното вероизповедание *Написание за правата вяра* (Куев 1995: 789-793, Юрченко 2003). Темите на екзегезата, третирани в Третото слово, са паралелни с вероизповедните формули от *Написание за правата вяра*. Славянските преводи на *Написание за правата вяра* са анализирани от Томсън като съчинение на Михаил Синкел със сходно заглавие - *Libellus de Fide Orthodoxa* (Thomson 1991: 22-34).

Приносът на славянския превод в тази статия е потърсен в три направления:

- идентифициране на гръцкия прототип на славянския превод;
- изнасяне на историческите данни в превода;
- анализ върху специализирания избор на няколко ключови славянски термини, за които има само едно гръцко съответствие.

За целта статията включва кратък обзор на научните изследвания върху гръцкия текст на СIII и специално съвременните мнения за датирането на СIII.

I. Състояние на научните изследвания върху гръцкия текст на Третото слово.

I.1. Историята на теоложките и езиковите изследвания върху гръцкия текст на СIII минава през следните етапи: първоначални сведения за историята на арианизма през XVII-XVIII в.³, текстова критика, опряна върху ръкописа от изданието на Мин⁴; преводи от гръцки на съвременни езици (английски, немски, руски, френски), изследвания върху групирането на гръцките ръкописи по различни традиции и техните разклонения, започнати от Г. Опиц в 1934-1940 г. (Opitz 1934, Opitz 1935, Opitz 1940), ново издание на гръцкия текст с разночетения по ръкописите и описание на разклоненията по групи от авторски колектив под редакцията на Тец (Tetz 1998, Tetz 2000). И до днес в основата на много изследвания на Атанасиевите съчинения остава гръцкият и латинският текст от изданието на Мин (Migne, *Patrologia Graeca*, XXV–XXVII). От 1484 до 1601 г. са издавани само латинските преводи на Атанасиеви съчинения. Последвалите след 1601 г. издания на гръцки ръкописи, датирани от периода 1319–1686 г., са изместени от многотомното издание на Монфокон (de Montfaucon 1698–1706); в изданието е направена хронологична подредба на творенията и групирането им на „сигурни“, „съмнителни“ и „псевдо“. Списък на изданията за периода 1698–1887 съставя Робертсън (Robertson 1892: Prolegomena X– LXVI), библиография за периода 1482–1995 у Бутервек (Butterweck 1995), за периода 1985–1998 у Лиманс (Leemans 2000).

В продължение на 300 години в науката битува мнението на Монфокон, че словата са писани в края на 50-те години на IV в. Например Робъртсън, който издава Словата в английски превод, приема, че те са писани по време на третото изгнаничество на Атанасий в периода 356–362 г., когато патриархът се укрива в пустинните скитове в Горен Египет (Robertson 1892:303). Датирането на Робертсън е повторено в Православная Энциклопедия (Православная Энциклопедия 2002: 22-49). Още в 1899 г. Стюлкен предлага ранно датиране на трите словата след смъртта на Арий в 336 г. (Stülcken 1899: 44-45).

Съвременните лингвистични изследвания на словата започват с таксономията на гръцките преписи от Опиц в 1935 (Opitz 1935) г. и съставянето на *Речник на Атанасий* от Мюлер (Müller 1944–1952). Гръцките преписи на Третото слово са познати от ръкописи, които

³ Една от първите печатни църковни истории поставя дати на Атанасиевите съчинения, вж. Illyricus 1560:1062. От библиографска гледна точка споменавам Maimbourg 1673, Bull 1703. Фактологията в тези ранни истории се състои в споменаване на императори и църковни събори, например Walch 1764: 514-539.

⁴ Migne, 1857: 12-524. Словата са под номер 2093 в CPG. Гръцкият текст на Третото слово тук е цитиран по Migne 1857: 321-468.

съвременните издатели на текста (Tetz, Wyrwa 2000) делят на две основни групи, наречени традиция RSP и традиция х. Традиция х е позната най-рано от гръцки текст от X в., ръкопис Atheniensis gr. 428 (Tetz, Metzler, Hansen, Savidis 1998: 76), традиция RSP е позната по гръцки ръкописи от XI в. насам (за RSP вж. Tetz, Wyrwa 2000: 263-277).

В последното издание на гръцкия текст на СIII за основа е избран ръкопис Parisinus gr. 474, XI в. (Tetz, Wyrwa 2000: 265-266), който започва със СIII без номерация на словото.

Издателите допускат, че поради големия обем на Атанасиевите слова преписвачите са отделили първите две слова от третото в отделни книги, така в ръкопис Parisinus Coislinianus gr. 45 (Tetz-Wyrwa, 2000, 266), XII в., Второто слово, означавано като λόγος γ̄, има означение κ̄, третото слово не е номерирано, четвъртото има номер κβ̄. Най-ранните гръцки преписи на СIII принадлежат на традиция х в ръкописите Ateniensis gr. 428, XI в., и Patmiacus A 3, T 268), XI в. (Tetz-Wyrwa, 2000: 268-269). Традиция х, може би една антиохийска редакция, е по-надеждна по отношение на библейските цитати (Tetz-Wyrwa, 2000: 268, бележка 20). Към тази традиция спада и ръкопис Ambrosianus 464 (Tetz-Wyrwa, 2000: 271), XIII-XIV в., в който са събрани 21 съчинения на Атанасий. В изданието на Oratio III в Patrologia graeca (PG XXVI, CPG 2093) за основа е взет текстът от ръкопис Basiliensis gr. AIII 4, XIII в. В Basiliensis текстът на Третото слово е преписан от друга ръка, различна от преписвача на първите две. Близостта на Ambrosianus 464 и Basiliensis се проявява в липсата на контаминации с RS-традицията.

Преди последното издание на Трите слова под редакцията на Тец през 1998-2000г. основните публикации върху СIII са посветени преди всичко на въпроса за автентичността на текста, структурирането му и и датирането му (срв. обзора на изследванията до 1980 г. и перспективи на "Атанасиознанието" у Драгас (Dragas 1980). В *Clavis Patrum Graecorum*, 1972, Слова против арианите (*Orationes contra Arianos*) са датирани с въпрос към 337-345 г. и са описани под номер 2093.

До 1996 г. в науката доминира авторитетното мнение на Каненгисер, че Третото слово е произведение не на Атанасий, а на ученик на Атанасий, усвоил речника и маниера на учителя си (Kannengieser 1993: 375-378; Kannengieser 1993a: 264-267). В студия от 1983 г. Каненгисер (Kannengieser 1983: 405) изказва предположение за авторство на СIII като младежко творчество на Аполинарис Лаодикийски (310-†390). Според Каненгисер първите две слова са предназначени за поучение и предпазване на новото християнско паство от ереси с вероятна датировка 339-340, докато СIII е абстрактно-догматично и е съотнесено по стил към още две

съчинения, считани от Каненгисер за Псевдо-Атанасиеви: *Ad Maximum* и *Ad Afros episcopos* с датировка на последното към 390-395 г. (Kannengieser 1995, 43-48, 54-55, Meijering 1996, 17). По-късно Каненгисер аргументира тезата си за особеното място на СIII в творчеството на Атанасий с абстрактния стил и лексикалните особености на Словото, особено поради отбелязаните хапакси, които не се срещат в първите две слова; според Каненгисер първите две слова имат по-скоро характер на достъпна проповед, а не на догматично произведение (Kannengieser, 1995, 18-55). Около признаването на СIII за автентично споровете засягат връзката му с първите две слова по стил и характер на екзегезата в него (Kannengieser 1995: 18-55, Meijering 1996: 10-23). Каненгисер предполага написването на едно първоначално ядро във връзка с един диспут срещу арианите, въз основа на който се появяват Словата в 342-343 г. (Kannengieser 1982: 993-994). Номерацията на Словата като Първо, Второ и Трето е автентична и е потвърдена от Кирил Александрийски за Второто и от Теодорет за Третото. Тази подредба имат Словата и в изданието на Мин (Migne, *Patrologia Graeca* , XXVI). Заимстванията от СIII у други средновековни автори и ръкописи издават Тец и Вирва (Tetz, Wytwa 2000:279).

Доказателствата за автентичността на Третото слово като произведение на Атанасий излага Майеринг в ред статии и в своето тритомно изследване върху гръцкия текст на СIII (срв. Meijering 1994: 135-156; Meijering 1996; Meijering 1997; Meijering 1998). Въз основа на изключително подробен текстов анализ с привличане на материал от всички догматични съчинения на Атанасий, документи от църковните събори и произведения на Атанасиеви съвременници, Майеринг илюстрира тематичното и лексикалното единство на Трите слова . В една от новите публикации на Каненгисер Третото слово е признато за Атанасиево и съставянето на трите слова е отнесено към периода 337-339 г., а считаните по-рано за младежки съчинения на Атанасий *De incarnatione* и *Contra Gentes* Каненгисер датира към периода след Никея - 325-335 г. (Kannengieser 2007: 33-49).

Съществен принос за изясняване на метода в екзегезата на Атанасий и специализираната словоупотреба в Трите слова внасят книгата на Ърнест върху библейските цитати (Ernest 2004) и книгата на Донкър върху апостолския текст у Атанасий (Donker 2011).

Реконструкция на основното произведение на Арий - *Талиа*, - въз основа на фрагментите, цитирани от Атанасий в Първото слово, предлага Метцлер (Metzler 1991:11-46). Запазените фрагменти, идентифицирани като принадлежащи на опонента на Атанасий Астерий, публикува с коментarii Винцент (Vinzent 1993; Vinzent 1993a :170-191). Винцент публикува

и фрагментите от Маркел Анкирски, взел участие в антиарианските спорове заедно с Атанасий в Рим и Сердика (Vinzent 1997). Винцент доказва, че Четвъртото слово на Атанасий в гръцките ръкописи е Псевдо-Атанасиево и съдържа полемика с Астерий Кападокийски, Евсевий Кесарийски, Маркел Анкирски и Фотин от Сирмиум (Vinzent 1996).

I.2. Датирането на трите Атанасиеви слова към периода 339-346 г. или към 355-362 г. се опира формално само на два споменати в текста факта: смъртта на Арий в 336 г. (вж. Първото слово, глава 10), и връзката на арианите с император Констанций (управлявал през 337-361 г.). Констанций е назован поименно в Първото и Третото слово (вж. обзор на историческите факти за Констанций и Атанасий у Барнес (Barnes 1993, 47-56, 74-81). В по-старите изследвания Третото слово и *Посланието до епископите на Египет и Либия*, преписано като четвърто по ред слово в славянския превод, са датирани към периода след 356 г.. Като отбелязва проблемността на датирането въобще, Ърнест също е склонен да приеме късното датирание на СIII (Ernest 2004:111, 429-430). Днес повечето автори датират СIII към началото на 40-те години на IV в., сведения предлага Майеринг (Meijering 1996: 12-23, 237-246; Meijering 1997: 291-296; Meijering 1998: 255-260). Майеринг отбелязва, че в глава 10 на Третото слово, Атанасий говори за "днешните" християни, които спазват Божиите заповеди, тези християни са държат видимо различно от християните, подложени на гонения, затова Третото слово би трябвало да е написано със забележима дистанция от първото апологично съчинение на младия Атанасий - *De incarnatione* (Meijering 1996: 115). Тец допуска известна отдалеченост по време на СIII от първите две слова и отбелязва, че това слово в гръцката ръкописна традиция е преписвано отделно като начало на нов том (Tetz 1979: 333-49). Абрамовски приема 342 г., като съотнася съдържанието на СIII с документите от богословските спорове по време на Събора в Сердика 343 г. (Abramowski 1991: 395-396). След нея Муцулас сочи 338 г. (Moutsoulas 1997: 199). Издателите на Атанасиевите слова предполагат, че Първото и Второто слово (по-нататък CI, CII) са писани през 340-341 г., а СIII през 345-346 (Tetz, Metzler, Hansen, Savvidis 1998: 67-68; Tetz, Wytwa 2000: 263-264). Ърнест разглежда научните дирения за авторството на СIII (Ernest 2004: 429-431) и отнася третото слово към 356-362 г., като свързва хронологията му със съставянето на друго съчинение на Атанасий - *De Decretis*, написано около 351-356 г. Според Ърнест Атанасий обобщава най-напред решенията на Никеийския събор в едно *Послание в защита на*

решенията на Никеийския събор, около 351–356 г. (*Defense of the Nicene Council, De Decretis Nicaenae synodi*, CPG 2120).

Известни разлики в споменаването на опонента Астерий (Asterius) в *De Decretis* и в „Четири Слова против Арианите“ дават основание на боландистите да търсят относителната хронология между *De Decretis* и Словата в периода 340–358 г. Според Стегман по-вероятно е да са написани още в 338 или 339 г. (Stegmann 1913: <https://www.unifr.ch/bkv/kapitel3048.htm>). Споменаването на Астерий заедно с Арий е основание за някои автори да свържат Словата с позицията на Маркел Анкирски по време на пребиваването на двамата отстранени епископи в Рим (за Атанасий и Маркел Анкирски вж. Пенкова 2015: 83-87; в ръководството по документацията за съборите от Никеа до Халцедон е посочена библиография за Атанасий и Маркел Анкирски у Юнг и Тил (Young, Teal: 1983, ²2010, 64-65). Според Винцент, който свързва темите от втора и шестдесета глава на СIII с Астерий и Атанасиевото съчинение *De Synodis*, датирането трябва да е след 359 г. (Vinzent 1993: 20-30), но според Майеринг Атанасий говори за Астерий като жив и датирането трябва да не е по-късно от 345 г. (Meijering 1996: 23).

Много рано в гръцките ръкописи към автентичните три слова е добавено *Окръжното Послание до епископите на Египет и Либия* (Επιστολή πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, *Epistula encyclyca ad episcopos Aegypti et Lybyae*, CPG 2092, PG XXV, 537–539). Посланието е датирано към 356–357 г. или към 361 г. и се преписва по ръкописите като първо или четвърто по ред. В маргинална бележка от *Codex Seguerianus* монофизитът Севир (Severius of Antioch, първа половина на VI в.) отбелязва, че Четвъртото слово е всъщност *Окръжното Послание до епископите* (PG XXVI, 9–10). Това *Окръжно послание до епископите* е преписано като четвърто и в най-стария известен славянски превод, т.е. в преписа на Словата в ръкопис Пог. 968 (срв. за текста Лалева, 1990, 108–162) .

В съставената от патриарх Фотий *Библиотека* (Μυριόβιβλον, Photius, *Bibliotheca*, cod. 140) през IX в. са споменати пет слова против Арианите (κατὰ Ἀρείου καὶ τῶν αὐτοῦ δογμάτων πεντάβιβλος). В славянския превод е добавено като пето *Посланието за Празника Пасха* съланиѣ о празд'ницѣ пасхы, в бележка в полето руският преписвач отбелязва, че преписва от извод, в който Посланието за Пасха е пето по ред Слово. Пет са Словата и в Хилендарския флорилегий, цитирани в съчинението на Евтимий Зигавин "Догматическо всеоръжие" (*Panoplia Dogmatica*), но словата са преписани в обратен ред, най-напред са преписани глави от петото слово, т.е. Послание за пасхата (За заимстванията от Атанасий Александрийски у Зигавин вж. Пенкова, 2015: 22-33).

I.2.1. За установяване на датировката имат значение и биографиите на Атанасиевите противници и писмено фиксираните им трудове. Атанасий цитира Арий (†336 г.) и съчинението му *Thalia* в CI, глава 37; Астерий Софист (†341г.) и съчинението му *Syntagmation* в CI, глава 32, CII, глава 40 и CIII, глава 60; Евсевий Никомидийски († 341 или 342) в CI, глави 22 и 37, и CII, глава 24.

Заимстванията от CIII у по-късни автори доказват само наличието на CIII до 362 г. Третото слово е най-често използваното в догматичните спорове, още в 362 г. глави 30-33 залягат в *Посланието от Александрийския събор до отците в Антиохия* (Thomus ad Antiochinos 7, вж. Gwynn 2011: 362). Извлечения от текста са идентифицирани в съчиненията на Кирил Александрийски, Северий Антиохийски; Евтимий Зигавин зема изцяло глави 10, 11, 24, 26, 27, 29, 30, 32-37, 52-53 и обемисти откъси от другите глави (Tetz, Wyrwa 2000: 281-294). Йоан Кесарийски заема фрагмент от глава 41.5-15 в *Apologia consili Chalcedonensis*, самият текст е познат в сирийски превод на Северий (Severus von Antiochia, *Liber contra impium Grammaticum*, CPG 6855); Северий критикува Йоан в изопачаване на думите на Атанасий (Tetz, Wyrwa 2000, 285). От друго съчинение на Йоан са познати два гръцки фрагмента (*Adversus Aphthartodocetas*, CPG 6857, вж. Tetz, Wyrwa 2000, 285). Под името на Йоан Кесарийски е запазено тълкуванието *In Euangelium secundum Iohannem*: "Сохранились также 2 кратких фрагмента «На Евангелие от Иоанна» (*In Euangelium secundum Iohannem* // Ibid. P. 81), представляющие, возможно, фрагменты гомилии или трактата против иудеев" (Православная Энциклопедия 2015: 340).

Фрагменти от Третото слово, съдържащи коментар към Йоан 1.14 (глави 30-41) с надслов $\epsilon\iota\varsigma\ \tau\acute{o}\ \omicron\ \lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma\ \sigma\acute{\alpha}\rho\chi\grave{\epsilon}\nu\epsilon\tau\omicron$, са преписвани в различни флорилегии. Тетц (Tetz-Wyrwa, 2000, 264) посочва антихалцедонския монофизитски флорилегий *Codex Vaticanus gr. 1431* (PG XXVI, 409.13-40). Извлеченията от Третото слово в догматичните флорилегии, създадени преди катените, играят по-важна роля за историята на гръцкия текст, отколкото запазените преписи на самото слово от XI в. насам. Идентификацията на заимстванията се опира на езика и тематиката на фрагментите.

Общоприето е днес, че лексикалните сравнения не са достатъчни за окончателни изводи около автентичността на CIII. Допълнителен критерий е граматичната структура.

I.3. Изследванията върху граматиката на Атанасий са посветени преди всичко на две основни теми:

- граматични особености в преписите от различни ръкописи, които свидетелстват за единство в стила на автора и представят доказателство за авторството на Атанасий.

Подробни наблюдения над граматиката на Атанасий у Мецлер (Metzler, Simon 1991: 11-46).

- граматични особености, свързани с теоложките категории и екзегезата. За граматическата екзегеза у Атанасий вж. Пенкова 2015: 53-62.

Атанасий използва имперфект за трансцендентните божествени същности и аорист за ограничените по време и форма създания. Лексикалните дублети от теоложкия регистър, - един идиом за божественото и един за небожественото, са маркирани, макар и непоследователно, като теоложки термини в речника на Мюлер. Kato terminus technites мога да посоча прилагателните, написани с двойно -vv-, които се появяват в ръкописите, когато става дума за божествена същност или еманация (γήνεμα, породѣ), в славянския превод калкират морфологично -vv- със суфикс -нѣн-. Специализация има и в глаголната употреба, например глаголят ἐπιγίνεσθαι се използва само за получилите битие и не се използва за същности като Бог Отец и Син (Meijering 1996: 72-73), μείζων се използва за сравнение на сравняеми същности, каквито са Отец и Син в цитата от Исус в Йоан 14.28, а κρείττων е за несравняеми, каквито са Христос и ангелите (Meijering 1996: 86).

Каненгисер прави заключение за особения език (и друго авторство) на Третото слово въз основа на думи като ἰδιότης, οἰκειότης в израз като ἔν εἰσιν αὐτὸς καὶ ὁ Πατὴρ τῇ ἰδιότητι καὶ οἰκειότητι τῆς φύσεως, καὶ τῇ ταυτότητι τῆς μιᾶς θεότητος, преведено като 137a14-15. **ѣдино ѣста самѣ и Ѡтѣць свойствомѣ. и прѣиснѣствомѣ сѣмѣства и тождѣствомѣ ѣдино҃го бѣжества.**

Лексемата ἰδιότης обаче се среща 6 пъти в първите две слова и редките думи не са достатъчни да мислим за друг автор (вж. критиката на Meijering 1996: 60). Както справедливо отбелязва Майеринг, за особен език може да се говори, ако забелязаните "особени" лексеми са хапакси, които липсват в останалите съчинения на Атанасий.

Темите на дискусията и методът на Атанасиевата екзегеза също имат определено влияние върху избора на лексеми. Например Каненгисер отбелязва, че глаголят κυλίεσθαι се среща само в първите две слова, но не и в третото, но в третото е налице производна от него форма συγκυλίεσθαι (Meijering 1996: 162). В старобългарския превод са налице идентични изрази, CI, 100.15 **ѣже быти бѣ҃ѣ зиждителѣж отъврѣгѣтъ сѧ и къ томоу сѣ Манихѣини валѣют сѧ ѹл҃҃҃҃҃҃҃ ѹποβάλλειν τῷ Θεῷ, ἵνα καὶ τὸ εἶναι κτίστην τὸν Θεὸν ἀρνήσωνται, καὶ λοιπὸν μετὰ Μανιχαίων κυλίωνται, CIII, 14767-8 **Ѡтѣмѣтажѣтъ сѧ христѡса. сѣ ѣлины же валѣжѣтъ сѧ. ἀρνούμενοι τὸν Χριστὸν, τοῖς δὲ Ἑλλήσι συγκυλίωνται.** Според Каненгисер например титлата θεοτόκος**

Началото на 44 глава в СII (103a2) отново отправя към първоначални спорове с еретиците, когато е правен опит да ги поучат, тази част вероятно е следвала след глава 18, срв. 103a2 си прѣвѣ ѿбаує притѣуѣ приахѣ. стоаште противѣ скотѣскааго бѣснѣотвора ѿтѣ срѣца ихѣ. да разоумѣвѣше, ꙗко не лѣпо єсть глаголати, зѣдѣнїе сѣна божиааго. да навѣикнѣтъ и ти добрѣ чїсти. слово єже въ прїтѣѣ. Ταῦτα πρὸ τοῦ ῥήτοῦ τῶν Παροιμιῶν τέως διελάβομεν, ἐνιστάμενοι πρὸς τὰς ἀλόγους ἐκ καρδίας αὐτῶν μυθοπλαστίας· ἵνα γνόντες, ὡς οὐχ ἀρμόζει λέγειν κτίσμα τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, μάθωσι καλῶς ἄνα γινώσκειν καὶ αὐτοὶ τὸ ἐν ταῖς Παροιμίαις ῥητὸν. В края на 72 глава завършва екзегезата на Притчи 8.22, 126615 Ὁ божѣствѣ словеси, ꙗ не ѿ пришѣствни чловѣчѣсцѣ речѣно сѣште. нѣжда єсть ꙗ съ грѣнѣ сказѣжштемѣ, показѣти лѣсть ꙗ. На тази ключова фраза от Притчи 8.22, погрешно тълкувана от еретиците, се спира Атанасий и в СIII, като основание за деление на Исусовите слова на две групи: изречени "по човешки" или "по божественому" (със предварително знание на Божия промисъл).

Съществена част от аргументацията на Майеринг в полза на Атанасиевото авторство засяга съдържанието на Словата. Например липсата на цитати от Ариевата *Талия* в СIII според Каненгисер е показателно за съмнително Атанасиево авторство, докато Майеринг привежда обширен материал за третирането на едни и същи теми от *Талия* и в трите слова. Основните ариански тези от *Талия* включват отричане единосъщията на Отеца и Сина, вечността на Сина, сътворението му от нищото, разликата между вечната Премъдрост и Исус, който чрез причастие към Божията милост се издига до Божи син. За анализа на текста Майеринг възприема делението на СIII на три части: глави 1-25 с основна тема "Единството на Отца и Сина", глави 26-58 по въпроса за вътрешното единство на Сина или двете природи в Христос, глави 59-67 с оборване на Арианското учение за сътворението на Сина по волята и решението на Отца вместо възприемане на Сина като вечно единосъщия с Отца. Това деление отговаря на съдържанието на всеки том от изследването на Майеринг.

I. 4. Текстологията на Каненгисер и Майеринг за поставянето на "особените" лексеми в техния богословски контекст у Александър Александрийски и други автори преди и след него поставя въпроса за критерии в текстологията при доказване на произхода и връзката между различни текстове. Методът на изследванията от последните десетилетия се състои във формулиране на общите теми и общата терминология в доказани или спорни произведенията на един и същи автор (вътрешна текстология) или в документи и произведения от различни автори от същия период (външна текстология) .

Каненгисер сочи като особеност на СIII абстрактното тълкуване на същността на Логоса, според него в СIII е изоставена наративната парадигма от първите две слова за възплъщението на словото като съпреживявано от вярващите и част от мистерията в църковната практика. Майеринг обосновава с примери тезата си, че екзегезата за единосъщият на Отец и Син е централна тема и на първите две слова, ключовият цитат от Притчи 8.22 е тема в СII, глава 44 (Meijering 1997: 173). Същата Тема е разгледана и в глави 11-12 и 18 от СIII: единството на Отца и Сина не е "по воля", а "по същност", ключовите цитати са от Йоан 10.30 и 14.10, Псалми 86.8 и 89.7. Отхвърлено е твърдението на арианите, което Атанасий приписва на влияние от Павел Самосатски: 155a25-27. *како можетъ сынъ быти отъ отца сътъствомъ. и подобныъ емоу по естествоу. Πως δύναται ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι φύσει καὶ ὁμοῖος αὐτῷ κατ' οὐσίαν. Терминологията за Исус като 'единороден по същност' от Отца и 'първенец като пръв възкръснал' е обоснована в СII, глава 62, и СIII, глава 18, срв. СII, 117b25-27 никде же въ книгахъ не рече сѧ прѣвѣнъць божии. ни зъдѧніе божіе. нъ *единоуѡдъ* и *сынъ*. и слово, οὐδαμοῦ τῶν Γραφῶν εἴρηται, *πρωτότοκος τοῦ Θεοῦ*, οὐδὲ, *κτίσμα τοῦ Θεοῦ*. ἀλλὰ τὸ, *Μονογενής*, καὶ τὸ, *Υἱὸς*, καὶ, *ὁ Λόγος*. Разликата между Сина и тварите не е по време на сътворение, а по същност, срв. СII, глава 20, и СIII, глава 18, например СIII, 148b24-27-149a1: *аште... тѣжде естъ нѧмъ божіе слово. и ничиѧ же рѧзнуѡетъ насъ. рѧзвѣ врѣменемъ едѧнѣмъ. бѣди нѧмъ подобныъ. и тѣжде мѣсто да иматъ оу отца. еже и мы имамъ. да ни единоуѡдъ, ни сѣбѣмъ... да не глаголет сѧ* Εἰ ...ὁ αὐτός ἐστιν ἡμῖν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, καὶ οὐδὲν ἡμῶν διαφέρει ἢ χρόνῳ μόνῳ · ἔστω ἡμῖν ὁμοῖος, καὶ τὴν αὐτὴν ἔχέτω χώραν παρὰ τῷ Πατρὶ, ἣν καὶ ἡμεῖς ἔχομεν· καὶ μήτε μονογενής, μήτε μόνος... λεγέσθω . Времето не променя същността и природата на обекта, природата на нещата определя името им, СIII, 149a2-8 *объште бѣди въ всѣ насъ подобныѧхъ тѣже ѧмъ. прѧвда бо естъ ѧхъже естъ сѣтъство едѧно тѣхъжде быти и ѧмени обѣштоу. аште и врѣмены рѧзно сѣтъ себе. ѡловѣкъ бо ѡдѡ, ѡловѣкъ же и пауль. ѡловѣкъ же и раждаемъи нынѣ. и не ѧзмѣнѡетъ врѣмѧ сѣтъство рода.**

I.3.1. Ако трите слова против арианите са писани в периода 339-344, когато Атанасий е в изгнание в Западната Римска империя, то неговият езиков избор вероятно е повлиян от латинската терминология, специално от превода на ὁμοούσιος с consubstantial. Възприетият в Никея термин ὁμοούσιος не е засвидетелстван в Свещеното писание, но не е и нов: този термин е отхвърлен от един събор в 268 г. заедно с учението на Павел Самосатски (Majiering

1997: 17). За свързани с него термин *οὐσία*, образуван от сегашното причастие в женски род на εἶναι, Тертулиан изковава consubstantiality, защото в латински няма сегашно причастие от спомагателния глагол. Паралелен на consubstantial за ὁμοούσιος с преводът с **единосъщѣнъ** или **коупъносъщѣнъ** в *Писмото на патриарх Фотий до княз Борис, Супрасълския сборник, Синайския евхологий и Написание за правата вяра*. С конотация към *ипостасъ* намираме и **единоиѣствѣнъ** в *Супрасълския сборник и Синайския евхологий*. За Атанасий в СИ *οὐσία*, substantia, е 'съществуване, същност сама за себе си', а 'съществуване, същност в нещо друго' е ὑπόστασις. За значението на *οὐσία* в Симеоновия сборник учените намират връзка с терминологията на Аристотел, който използва *οὐσία* за означение на субстанциите в рамката на категориите за качество, количество или отношение, за него нещо е χωριστόν, „самосъществуващо“, или ἄχωριστον „несъществуващо самостоятелно, освен като качество на някаква *οὐσία*“ (Христова, Христов Иван 2013: 15–61). Употребата на ключовите термини **същѣство** и **иѣствѣство** за *οὐσία* в теоложкия регистър на Константин Преславски е изследвана от Пенкова (Пенкова 2015: 58-67), вместо **единосъщѣнъ** или **коупъносъщѣнъ** в Словата има **присно съ**.

За периода след Събора в Тир 335 г. и ранна датировка на СИ говори и терминологията на Атанасий: Атанасий не използва термина ὁμοούσιος под влияние на критиката, че ὁμοούσιος от Никейския символ на вярата не се среща в Писанието (срв. Πιστεύομεν εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, τοὔτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, θεὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί). Според Атанасий еретиците изкривяват Никейската формула за Сина (гръцкият текст е издаден от Opitz, 1934:318–328). Атанасий споменава определението им в СИ, че Синът е 'породен или сътворен', но по различен начин в сравнение със сътворените твари: 83a1–10 **нъ не ꙗкоже еди́но ѿтъ съзѣдани́и, породѣ ꙗли сътворение**. Ταῦτὸν γὰρ εἰρήκατε τὸ γέννημα καὶ τὸ ποίημα, γράψαντες, γεννηθέντα ἢ ποιηθέντα.

За датиране към времето от събора в Сердика насочват цитатите от опонента на Атанасий, софиста Астерий, посочен като подръжник на Арий и последовател на гностика Валентин. Гностиците Василид, Валентин и Маркион са споменати в СИ, 84a6-7 като извори на арианството. Фрагментите, които според Винцент принадлежат на софиста Астерий, според Абрамовски произхождат от аргументите на подръжниците на Евсевий на събора в Сердика

(срв. Meijering 1998:17, 60). Винцент анализира подробно теоложките прилики и различия между Арий и Астерий (Vinzent 1993: 63-73). Общите теми и лексикалните паралели в гръцкия текст на трите слова говорят за неголяма отдалеченост по време на съставянето им и в полза на датирането им през периода 341-345 г. Например в глава 11 на СIII Атанасий се насочва към тема, която вече е обсъдил в глава 42 на СII - за милосърдието и свободата, които даряват Отец и Син. Атанасий споменава, че е коментирал това "наскоро" (143а καθάπερ μικρῷ πρόσθεν εἵπομεν), според Майеринг това е едно от доказателствата за автентичността на Третото слово и близостта му по време на написване до другите две слова (Meijering 1996: 123).

Със своя индекс на темите към СIII Майеринг поставя началото на един възможен бъдещ регистър на темите и за трите слова, регистър по теми с маркирани словоупотреби на ключовите думи. Проблематични в случая със съставяне на тематично-лексикален регистър на теми и "ключови" думи са думите със значения, които Каненгисер отделя като "особени" за Третото слово, но думите са общоупотребими и чести. Например като особена дума е посочена μαθεῖν, в превода οὐβ'ἔδ'κει (за μαθεῖν срв. Meijering 1996: 210). В

старобългарските паметници οὐβ'ἔδ'κει превежда γινώσκειν, εἰδέναι, μανθάνειν и е синоним на разούм'ѣти, навъкъжѣти, познати. От Константин думата е употребена в случаите с цитати или алюзия по цитати от евангелието, в които става дума за заучаването (усвояването) от страна на християните на определени "етични" аспекти от думите на Спасителя, напр. в глава 20 за темата "единство на вярващите" (Act. 4.32) или в глава 23 за "разликата между спасителя и човечеството" (Mt. 12.40).

II. Приносът на славянския превод за датирането на Третото слово

II.1. Гръцкият архетип на славянския превод

Славянската версия на трите слова се опира на гръцки архетип, означен от издателите като традиция x (вж. поместения списък от разночетения по традиция x в СII, Penkowa 2015: 95-112). Знаменателно е, че славянският превод е най-близък до гръцките варианти в най-архаичния от гръцките ръкописи, датиран към X в., Atheniensis gr. 428, антиохийска редакция (За Atheniensis gr. 428 вж. Tetz, Metzler, Hansen, Savvidis 1998: 76). В Atheniensis gr. 428 са преписани 21 съчинения на Атанасий. Само в този ръкопис трите автентични слова са поместени преди *Окръжното Послание до епископите в Египет и Либия*, както е и в Пог. 968. Само в този ръкопис като четвърто слово е преписано не гръцкото Псевдо-Атанасиевото

Четвърто слово, а *Окръжното послание на Св. Атанасий до епископите в Египет и Либия*, както е и в славянския превод. Гръцкият текст на четвъртото слово е определен като Псевдо-Атанасиев и принадлежащ на Аполинарий още от Стегман в 1917 г. (Stegmann 1917: 43–87). За традиция *х* са характерни маргиналните бележки, каквито се откриват както в Пог. 968, така и в славянския превод на Атанасиевото *Послание към Марцелин*.

Една главна особеност на преписа в Пог. 968 обаче е различната преводаческа техника в СII в сравнение с СIII. Преводът на СII е буквален и следва неотклонно гръцката традиция *х* след сверка с гръцкия (вж. Пенкова 2015, 95-112).

Преводът на СIII е свободен, различните глави показват или разночетения по традиция *х*, или по RSP, или по една смесена традиция RSPU в Евергетидките преписи. Третото слово очевидно е преписано в Новгород от славянски протограф, който не е бил подложен на съзнателна преработка и гърцизация от редактора на СII. Извън вниманието ни засега са влиянието на руската фонетика върху текста на словата, разликата в графичните навици на преписвачите при предаването на носовките и ъ, както и поправките от сверката на готовия Пог. 968 с друг кирилски препис.

По мое мнение СII не е нов превод, а е гърцизация на съществувал по-ранен свободен Преславски превод, защото в края на СII са останали забележими следи от по-голяма вяръност към старобългарската, а не към гръцката граматика, например при превода на инфинитивните и членуваните конструкции. В първата част на СII ἐκκλησιαστής е преведено с църковница 70a7, а в последната част е запазена заемката *ѡκκλїсиѡстѣ* 131a26, както са запазени заемките *логїи*, *подирѣ*, *ѡпоида*, *деѣтерѡномїи*. Ако се съди по вътрешната синонимия в СII, текстът би могъл да бъде събран от различни славянски протографи, например *вышнии* и *зѣмьнии* за ключовото понятие τῶν γενητῶν, *животѣ* и *жизнь* за ζωή, но текстологията показва, че изборът на синоним е свързан с теологични особености (за теоложкия регистър на Преславската школа вж. Пенкова 2015: 53-76).

От сравнението на СIII с разночетенията по гръцките ръкописи става ясно, че свободният превод е направен от протограф, основан на традиция *х*, но повлиян от разночетенията на друга гръцка традиция, наречена RSP (разночетенията са по Tetz, 2000, 305-381). И двете традиции са представени в гръцки ръкописи от X в. насам, затова близостта на славянския превод до *х*-традицията създава опорна база за реконструкцията и на гръцкия текст, от който са преведени известните ни славянски текстове. Съгласуването с разночетенията по ръкописните разклонения от архетип *х* е най-разнообразно: спазване на словореда, избор на

същите глаголни времена, избора на същата семантика при многозначните думи, еднакви добавки и пропуски в текста. Преписвачът обаче не е сверявал и поправял текста по х-традицията, например в цитата от книга Битие, 28.3,4: 144624-25. *въ мои да благословествитъ тѣ ѿ да въздраситъ, ѿ да оумножитъ тѣ. ѿ бѣдѣши въ стѣньмъ ꙗзыкъ. ѿ да ти дѣсть благословєствие*, RSP *Ὁ Θεός μου εὐλογήσαι σε καὶ αὐξήσαι σε καὶ πληθυνεῖ σε, καὶ ἔσῃ εἰς συναγωγὰς ἐθνῶν, καὶ δόξῃ σοι τὴν εὐλογίαν*, х изпуска *καὶ πληθυνεῖ σε*. Когато в СII редакторът е отстранил разночетенията по RSP-традицията, той е "поправил" и граматиката на второто слово, която следва буквално гръцките конструкции и словоред. В протографа и на двете слова обаче до редакцията на второто слово е лежал гръцки ръкопис смесена редакция, основан на традиция х с отделни разночетения по RSP.

Отклоненията от познатите гръцки текстове, които са налице само в превода на СIII и в цитатите от Атанасий у Зигавин, насочват към извода за съществуването на недостигнал до нас гръцки препис на Атанасий. Срв. 153614-15 *оукажетъ псаныиѣхъ оумъ. оукажетъ же како мы въ вѣзѣ выведемъ.* ἡμῶν δείξει τῶν γεγραμμένων τὸν νοῦν, καὶ διελέγξει μὲν τὴν τῶν ἀσεβῶν διάνοιαν, διδάξει δὲ πῶς τε ἡμεῖς ἐν τῷ Θεῷ γινόμεθα, с изпускане на *καὶ διελέγξει μὲν τὴν τῶν ἀσεβῶν διάνοιαν* (за гръцките разночетенията у Зигавин вж. Tetz 2000: 333, бележка3).

Разночетенията, общи само за СIII в Пог. 968 и гръцкия препис от Евергетидския манастир, свидетелстват за общ гръцки прототип, например 155b9-10 *не въ трѣхъ взѣти ємоу. нѣ ѿмѣлѣ въ сѣтѣствомъ ꙗкоже сынъ оу хреіан еѣхе лаβεѣн, аλλ' еѣхе κατὰ φύσιν ὡς υἱός*, тук само Patmiasus 3 (U), ръкопис 76 и славянският имат *εἶχε λαβεῖν, ἀλλ'.*

Запазеният превод в Пог. 968 ни убеждава, че в IX в. е съществувал един гръцки сборник-протограф, където *Словата против арианите* на Св. Атанасий са били преписани по реда, познат от гръцкия ръкопис Atheniensis gr. 428. Само в този гръцки ръкопис след първите три слова следва като четвърто не гръцкото Псевдо-Атанасиевото четвърто слово, а *Посланието до епископите на Египет и Либия*. Многобройните разночетенията в третото слово, познати само от славянския превод и два гръцки преписа на Атанасиевите слова, произхождащи от Константинополския Евергетидски манастир, говорят в полза на общ гръцки първоизточник на Atheniensis gr. 428, Patmiasus 4 и превода в Пог. 968.

II.2. Редакциите на славянския превод

Грамматичната "гърцизация" на СII може да е осъществена в Преслав до изпращането на преписа в Русия или най-късно в Новгород в средата на XI в. (една хипотеза у Пенкова 2015:

95-112). Преди това свободният превод на книга *Афанасъ* е бил подложен на една обща редакция още в Преслав, при тази редакция теоложният регистър на ранната Преславска школа е бил съобразен с антиохийската семантична конотация на ключови термини като *сѣшѣство* и *ѣство*. Езиковото единство на славянския текст в петте слова от книга *Афанасъ*, Пог. 968, се дължи на първоначалния преводач. Рядката преславска лексика (*дѣгна*, *коѹмирѣ*, *блѣхчии*, *коѹрѣлѣкъ*, *сѣцѣглѣ*, *чѣстии*, *коѹдрѣма*, *трѣсна*, *санѣ*, *сѣти*, *сѣи*, *гранѣ*, *прѣстѣии*, *сѣплѣсканѣ*, *творѣ*) издава българския му произход. В СIII намираме евангелски цитати, съвпадащи с най-архаичните преводи, дателен притежателен (*ми*), кратки форми за вин.пад. на личното местоимение и супин (171a13 *шѣдѣи вѣзвѣдѣигоутѣ ѣго ѡ ꙗπελθὼν ἐγεῖραι αὐτὸν*). Едно възможно обяснение защо не е проведена вторична редакция с гърцизация на Третото слово се крие в характера на егзегезата в СII и СIII. В СII Константин Преславски е въвел теоложки дублети за една и съща гръцка дума, в зависимост от това за кое лице и време става дума (тип *породѣ* за произхода на божествения Син – *рождѣние* за човешкото раждане). В СIII обаче с експлицитната егзегеза на Исусовите слова като изречени "по човешки" (*плѣтѣскы*) или "по божественому" (*божѣскы*, с предварително знание на Божия промисъл) теоложният регистър от дублети за 'божествено' - 'небожествено', създаден от Константин Преславски, става необезателен⁵. Преписът в Пог. 968 е допълнително сверяван от Новгородския преписвач в XV в., ако се съди по добавките в полето, например на л. 72б 2–3 *към кто сѣго сѣтворѣлѣ ѹловѣка. ѣсть*, в полето е добавено *кто же пѣкы сѣце вѣпрашанѣ вѣвѣ. не ви ѡтѣвѣштѣлѣ, ꙗко ѡтѣцѣ сѣтворѣлѣ ѣго ѣсть ѹловѣка*. Съответният гръцки текст е *τίς τοῦτον ἐποίησεν ἄνθρωπον*; *Τίς δὲ πάλιν οὕτως ἐρωτηθεὶς οὐκ ἄν ἀπεκρίνετο, ὅτι ὁ Πατὴρ τοῦτον ἐποίησεν ἄνθρωπον*. Гръцките ръкописи от традиция х, с изключение на най-архаичния, познат от X в. – *Atheniensis gr. 428*, изпускат *Τίς δὲ πάλιν οὕτως ἐρωτηθεὶς οὐκ ἄν ἀπεκρίνετο, ὅτι ὁ Πατὴρ τοῦτον ἐποίησεν ἄνθρωπον*. Разночетенията по Макариевите чети-минеи свидетелстват за еднакъв първоначален превод, използван в Русия, но Успенският препис, преписан в Чети-минея на Макарий, е от друг антиграф и с различна техника на копиране,

⁵ За дискурса на употреба срв. *плѣтѣскы* 135a7, 159b21, 169a21, 170a19, 171a1, 27, 172b10, 173a5, 13; *божѣскы* 160a: 23, 160b6, 9, 11, 163a16, 167b2, 170a26, 171a10, 16, 171b1, 172b9, 173a6, 179a16, 19.

при която преписвачът не подлага своя текст на сверка с гръцки, а преосмисля неясните места или чуждите думи.

II.3. Предаването на историческите сведения

Славянският ъгъл на зрение при предаване на информация от периода 341-345 г. има значение за езиковото идентифициране на определена богословска дискусия в текста като принадлежаща към определено вероизложение от съборите в Антиохия, Рим, Сердика или Филипополис до 346 г., когато Атанасий отново заема епископската катедра в Александрия. Констанций свиква два събора в Сирмиум през 347 и 351 г., но формулировките от тези семи-ариански събори с утвърждаване на $\delta\mu\omicron\upsilon\delta\iota\sigma\mu\omicron\varsigma$ не са подложени на екзегеза в СIII или в предхофните части на ръкописа.

II.3.1. Споменаването на Констанций в CI, глава 10, и в СIII, глава 28, не се отнася до по-късната фаза на арианизма от 50-те години на IV в. и евномианизма. Според свидетелството на Атанасий арианите заплашват истинските християни с помощта на приятелите си и със страх от Констанций (CI, 48.18-19 *помощѣми прѣтѣлѣ и страхомѣ Константиновомѣ прѣѣтѣлѣ*); арианите и съмишлениците им желаят да угодят на императора (СIII, 157a27-157b1-2 *аштѣ боѣтѣ сѧ жидовѣствовати ѣвѣ ѣ обрѣзати сѧ, за оуѣгожѣни конѣстантѣева. ѣ прѣѣлѣштѣны ѣми*). В полза на ранното датиране към 40-те години е фактът, че Атанасий не споменава преследвания на християни от страна на Констанций (например мъчението на Максим Изповедник в края на 50-те години на IV в.). След осъждането си от арианския събор в Тир, Мала Азия, през 335 г., Атанасий се ползва с закрилата на брата на Констанций - Констанс. Той се среща с Констанс през 342 г. в Милано, през 343 г. в Трир, на Великден през 345 г. в Аквилея и отново в Трир през 345 г. Атанасий взема участие на Събора в Сердика в 343 г. и СIII вероятно е писано до или по това време (срв. Abramowski 1991, 395-396). След смъртта на проарианския Александрийския епископ в 345 г. Констанций, - под влияние на Констанс - разрешава на Атанасий да се завърне в Александрия от второто му заточение (32-и октомври 346 г.). Едва след военната си победа на 13-и август 353 г. и смъртта на брат си Констанций има възможност да поднови преследването на Атанасий с активна поддръжка на арианските партии. В съчинението на Атанасий *История на арианите* (Athanasius, *Historia Arianorum*), датирано към периода след събора в Милано 355 г., тонът спрямо Констанций е съвсем друг - той е сравнен с дявола, с Пилат и Ирод, даже е наречен Антихрист. Това е времето на третото изгнаничество на Атанасий.

II.3.2 От значение за датирането на СIII е самият характер на избраните Атанасиеви слова за книга "Атанас" - според авторката това са произведения от периода 330-346 г. В прибавеното като четвърто слово *Послание до епископите от Египет и Либия* личи, че е писано по време, когато Констанс е жив (†350 г.), Констанс е споменат като *бѣчѣстивааго цѣсара коньстанта чловѣколѣца сѣштѣ*. В това писмо Атанасий изрежда поименно онези настроени срещу него и Никейската изповедна формула източни епископи, които в знак на протест срещу участието му на събора в Сердика се събират на събор във Филипополис в 343 и Антиохия 344 г. Атанасий представя тези лица като отлъчени в Сердика (*въ велицѣмъ бывѣшемъ съборѣ въ срѣдѣци извръжени быша*). Източните епископи анатемосват термина *ὁμοούσιος* 'единосъщен' за Божия Син и одобряват *ἁνόμοιον*, 'нееднакъв'. Писмото на източните епископи до събора в Сердика е публикувано още в 1598 г. и препечатано от Мин (Migne, PG, vol. 26, col. 728). Редица от споменатите имена в славянския превод на *Посланието* на Атанасий са в списъка на подписалите вероизповедната формула на източните епископи от Филипополис - така нареченото *Пространно изложение* (*Ekthesis Makrostichos*) от 343 г. (публикувано в книгата на Brennecke, Heil, Von Stockhausen, Wintjes 2007: 275-280). *Пространното изложение* от 343 г. е споменато от Куев като произведение на Атанасий (Куев 1995: 790). Заблудата е произлязла поради факта, че *Пространното изложение* от 343 г. само е включено в друго произведение на Атанасий за църковните събори- *De decretis* (издание Athanasius De Synodis, 26, Latin Post-nicene Fathers, ser. 2, vol.4, 462-464). В *De decretis* цитираното *Пространно изложение* представя седма по ред арианска изповедна формула, свързана със съборите във Филипополис 343 г. и Антиохия 344 г. (срв. www.arian-catholic.org/arian/arian-confessions.html). В *Посланието до епископите от Египет и Либия* Атанасий споменава, че е в чужбина (преди събора в Сердика е при епископа на Кордова Осий, след Сердика е в Ниш, където отслужва Великден в 344 г.), изброява опоненти, които са и в списъка на подписалите *Ekthesis Macrostichos*, напр. Стефан Антиохиски (епископ 342-344 г. под номер 1), Теодор от Ираклион (под номер 19), Еудокс (под номер 23), Василий Анкирски (под номер 70). Сред противниците си Атанасий споменава Евтихий, епископ на Филипополис по време на събора, и Урсаций, за когото е известно, че след възстановяването на Атанасий като епископ на Александрия през 346 г., изпраща писмо до папа Юлиус и до Атанасий с примирителен тон. Споменат е изпратеният с фалшиво послание Георги от Кападокия (епископ на Александрия, † 345). Историческите данни от славянския превод със заглавие

Послание до епископите от Египет и Либия говорят за датиране на документа към 343-345 г. С ранно датиране е и последното, пето по ред слово в славянската книга "Атанас" от Пог. 968: *Послание за празнуването на Пасхата*. Въз основа на посочената в него дата за Великден Пенкова го датира в 330 г. (Penkova 2008, 279-303).

II.3.3. За датирането на СИ е от интерес кой Символ използва или критикува Атанасий в своята екзегеза, защото Атанасий формулира точни изрази и правила за прилагане на църковните постулати от Символите на вярата. Вероизповеданието на източните епископи (*Пространно изложение*, Ekthesis Makrostichos) е различно от Символа на вярата от събора в Сердика 343 г. и съдържа формулите, срещу които се обявява Атанасий в СИ. Изповедните правила на западните епископи от същия период са представени в писмото им до Александрийската църква.

В Трите слова има ретроспективни сведения, които показват как се развиват формулировките на арианите. В СИ Атанасий обсъжда ситуацията около Никеа и цитира писмото на Арий и подписалите го до архиепископ Александър с утвърждението, че Синът е „твар, но не като една от тварите, сътворение, но не като едно от сътворените, рождение, но не като едно от родените“: 82a1–4. *ѣгда ѣресь съставена бывааше ѣми, блажепоуоуѣмѣ алеѣан'дрѣ напѣсаша же глаголюще. "зѣданіе єсть. нѣ не іакѡ єдино ѡтѣ зѣданіи, сътворєніе єсть. нѣ не іакѡже єдино ѡтѣ сътворєніихѣ, порѣ ѣ. нѣ не іакѡ єдино ѡ породѣ, "Εγραψαν τοίνυν λέγοντες: Κτίσμα ἐστὶν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν κτισμάτων· ποιήμα ἐστὶν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν ποιημάτων· γέννημα ἐστὶν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν γεννημάτων.*

Във СИ централната тема е екзегезата на Притчи 8.22, този библейски цитат е основен аргумент на арианите за произхода на Сина във времето и заключението им, че Синът не е вечно съсъщен на Отца. Основният постулат на Атанасий в СИ е, че Синът-Слово „по същност и по естество се различава от тварите и е подобие и образ на единия и истински Бог, съществувайки като един и същ "(с отца), срв. 107b1–4: *нѣ ѣ єсть іавѣ іакѡ єстьствомѣ ѣ сжѣствомѣ. ѡтѣ зѣданіи растоїтѣ ѣ инѣ єсть ѣ. єдинѣ же ѣ ѣстовааго бѣ, подѣвѣ ѣ ѡбрѣ єсть. єдинѣ ѣ тѣ сы. ἀλλ' εὐδηλον ἂν εἴη, ὡς τῇ οὐσίᾳ καὶ τῇ φύσει τῶν μὲν κτισμάτων διέστηκε, καὶ ἄλλος ἐστὶν αὐτῶν· τοῦ δὲ μόνου καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ ὁμοίως καὶ εἰκὼν ἐστὶ, μόνος καὶ αὐτὸς ὑπάρχων . В писмото на Арий до Александър Александрийски, в което Арий е принуден да приеме официалното кредо, намираме и признание за „особена същност и*

вселическо подобие на Сина към Отца⁶, същата мисъл е повторена в CI, 84b5–8: ἡ εὐδελγὴ ἐγὼ, εὐδελγὴ ἐστὶ ὁ πατήρ. за приснѣства ѣства, и вселѣуьскы подѣвѣиѣ сынѣвѣиѣаго къ ѽтъцѣꙗ каѽ ѽ ѡρακѣꙗ αὐτὸν ѡраке τὸν Πατέρα, διὰ τὸ ἴδιον τῆς οὐσίας καὶ τὴν κατὰ πάντα ὁμοιότητα τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα. Сравни и 93a19–20 ἡ ἰαко не шѣжждѣ. нѣ приснѣнѣ ѽтъуѣ ѣствѣства ἐстѣ. τὴν δὲ τοῦ Λόγου ἀϊδιότητα σημαίνει, καὶ ὅτι οὐ ξένος, ἀλλ' ἴδιος τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας ἐστί, т. е. „Словото не е чуждо, а е иманентно (собствено) на същността на Отеца“.

Формулировките от Никеийския символ на вярата 325 г., и включените към Символа анатем⁷, са в основата на екзегезата в СИИ. Никеийският символ добавя фрази за Троицата и Христос към "апостолски догмати на църквата", възприети в Александрия от духовния наставник на Атанасий, патриарх Александър Александрийски. Като изявления за принадлежност към определена доктрина до 341 г. съществуват запазени поне още 4 вероизповедания, варианти на Никеийския текст, съставени от привърженици на арианството. Маркел Анкирски, осъден през 335 г. на събора в Тир заедно с Атанасий, превежда на гръцки една стара римска вероизповедна формула. Изглежда през 340 г. е съставено Апостолското вероизповедание (Symbolum Apostolorum), което е именно стара римска формула без христологичните добавки на Никеийския събор и приемлива за арианите (вж. Vinzent, 2011: 181, 226). Евсевий съставя свое кредо за събора в Антиохия 340-341 г. (Dedication Creed), насочено срещу Атанасий и Маркел Анкирски. Името на Астерий като участник в църковен събор се споменава за последен път в Антиохия 341 г.

Към 343 г. вероизповеданията стават поне 7. Според едно коптско предание Атанасий съставя Никеийския Символ на вярата и го представя на папа Юлиан I по време на събора в Сердика в 341 г. Според западното предание Атанасий съставя свой Символ на вярата, *Quicumque vult*, използван след VI в. и до днес в литургията на часовете от западните християнските църкви. И двата споменати Символа на вярата вероятно не са съставени от Атанасий. *Quicumque vult* е познат най-рано по ръкопис от IX в., пази се в епархията на г. Кьолн в ръкопис с проповеди, приписани на Атанасий.

Атанасий отбелязва, че ако по вероизповедание и проповед Синът е само подобен, ὁμοιος, а не единосъщен (ὁμοούσιος в Никейската формула) на Отца, тогава Отец е само Отец по име,

⁶ Сведението е посочено в De Synodis 16, Opitz 1934: 12–14.

⁷ Τοὺς δὲ λέγοντας, ὅτι ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο, ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι, [ἢ κτιστόν,] τρεπτόν ἢ ἀλλοιωτόν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, [τούτους] ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ [καὶ ἀποστολική] ἐκκλησία, срв. www.Nicean Creed.

23

II.3.5. Атанасий обсъжда историческите корени на арианството и в трите слова. СИ и СИІ са източник на информация по основните въпроси, по които учението на Атанасий се различава от окаяствените от него като еретически проповеди. Интерес представлява сравнението между арианската тема в СИІ и арианската тема в старобългарските паметници. Терминологията за сходството на "новата" Ариева ерес с критиката на юдеите срещу християнството е представена в Супрасълския сборник, в житие на Атанасиев съвременник (Исакий Далматски): 188. 25-189.18 цѣсарь събѣравѣ отъ вѣсѣждоу сѣтъмъ епискоупы. въ никейскы градѣ. числомъ тѣмъ. съказа имъ о богоборьнѣи тои боуи ереси обрѣтениѣ... да съповоротѣ за истинѣмъ и правѣмъ вѣрѣ. иже прѣхвалѣнии отъци. съдѣиствѣники имѣхше сѣтъмъ доухѣ. и тѣмъ дыхѣмъ. иудейскыа подобныа ереси отъвръгоша избрѣтениѣ. и таже томъ новѣиши. то то молитѣмъ повѣдиша... божѣствѣниѣ же отъци лѣсть обличѣхше. истинѣмъ и нерѣдѣлаемъ вѣрѣ. єдиносѣштиа тронѣтнаго. вѣсѣмоу подѣ слѣньцоу живѣхшѣи вѣрѣныи прѣдаша. Терминологията на Никейския събор за тъждествената същност на Отца и Сина гласи коупнѣсѣхшѣмъ за ѱмоѱѱіон и сѣхшѣи за ѱѱіа: 187.29-188.8 разоумѣхѣ же арии тако оста въ отължчении. нача о коупнѣсѣхшѣмъ. и сѣтѣи троици. вѣсѣждоу въ александрии хоуѣмъ оусты износити. и божѣствѣна писаниа отъврънь крѣчѣмъ. сыноу и словоу божію. рождѣшоуоумоу са отъ него безначално прѣжде вѣкѣ. штоуждоу быти сѣхшѣи отъча. и съзѣдании вѣчинѣи. В *Посланието на патриархъ Фотий до княз Борис-Михаил* Ариевото вероизповедание (самооученно исповѣданіе) е описано така: 639b18-640b2 сѣна бо и слово бѣжѣ... въ созѣніи и тварѣ низвожаше... ікоже ѿ ѿца съдѣтелнаго сѣхшѣства. и прѣсѣснаго єства вѣда... гдѣ же вѣдетъ истинное сѣхшѣства. иноу оубо сѣхшѣствѣ ѿца сѣхшѣ иноу же сѣноу... възникнѣ многобѣство на меньшее и болшее сѣхшѣство прѣсѣцаемѣ бѣхшѣствѣ. і воуомѣ оубо въ прѣваго и съдѣтелнаго и старѣишаго бѣ прѣдѣлаемѣ. воуомѣ же въ вѣтора бѣ разлѣчаемѣ и слѣжителѣ и юнѣнаго (Славова 2013: 167-168).

Споменатите в Атанасиевите слова представители на еретически учения или предхождат по произход Никейския събор 325 г., или модифицират арианството в десетилетието между Никея и Сердика 343 г. С насрещни аргументи са споменати от Атанасий като вдъхновители на арианите манихеите и учениците на Павел Самосатец (102a8–13 манихѣи ѿ фругѣне, ѿ оученици самосѣтѣнина... дрѣжѣхшѣи ариѣво, Μανιχαῖοι καὶ Φρύγες, καὶ οἱ τοῦ Σαμοσατέως

μαθηταί.), Евсевий⁸ и Астерий (87a8 ἐϋσεβίου γε ἡ ἄρις, ἡ ποικίλη ἀστερῶν, Εὐσεβίος τε καὶ Ἄρειος, καὶ ὁ θύσας Ἀστερίος), гностиците Валентин, Маркион и Василид (84a7–9 ἡ οὐαλεντίνω, ἡ маркиών, ἡ василиδῶ, τάκο сѣмышлѣжѣ. ἡ вы тѣк подражатели есте. καὶ Οὐαλεντίνος καὶ Марκίων καὶ Βασιλείδης τοιαῦτα φρονῶσι. καὶ ὑμεῖς ἐκεῖνων ζηλωταὶ τυγχάνητε). През 30-те години арианите започват да се приспособяват към имперската политика и да използват лексика-имитация, донякъде приемлива за антиарианите, например Астерий⁹ в своите проповеди. За Астерий в презенс се говори в CI, глава 32, CII, глава 40, CIII, глава 60. Последният фрагмент от Астерий в CIII се отнася до свободната воля на Отца, предшестваша според Астерий сътворението на Сина, срв. 181623-182a1-2 ἀστερῶν γε сѣпоглагѣльникѣ ѳреси. сѣ слава сѣце пѣшетѣ. ἴшτε бо недостоῖно сѣдѣтелиεи ѳже хотѣшти творѣти. ἴшτε ли ὅτλωто бѣди вѣсѣхѣ тѣуно ѳже хотѣти. да цѣлѣ ἑго прѣбывѣетѣ сѣнѣ. ἴшτε лѣпо ѳсть бѣгови ѳже хотѣти. ἡ ὁ прѣвѣенѣ порѣдѣ бѣди ѳнѣше. не бѣ мѣшѣно ἑдῖноμѣ ἡ тоμѣжде боу. ѳже хотѣти ѱ творѣмѣи лѣуѣетѣ сѣ, ἡ ѳже не волити подѣбѣтѣ Καὶ Ἀστερίος δὲ ὁ συνήγορος τῆς αἱρέσεως, τούτῳ συντιθέμενος, οὕτως γράφει: «Εἴτε γὰρ ἀνάξιον τοῦ Δημιουργοῦ τὸ θέλοντα ποιεῖν, ἐπὶ πάν των ὁμοίως ἀνηρήσθω τὸ θέλειν, ἵνα ἀκέραιον αὐτῷ σώζηται τὸ ἀξίωμα· εἴτε προσήκον τῷ Θεῷ τὸ βούλεσθαι, καὶ ἐπὶ τοῦ πρώτου γεννήματος ὑπαρχέτω τὸ κρεῖττον. Οὐ γὰρ δὴ δυνατόν ἐνί τε καὶ τῷ αὐτῷ Θεῷ τὸ θέλειν ἐπὶ τῶν ποιουμένων ἀρμόττειν, καὶ τὸ μὴ βούλεσθαι προσήκειν.» Атанасий засяга темата за свободната воля в онтологически аспект и в съчинението си *За въплъщението (De incarnatione)*, писано в периода 328-335 г., по това време тази тематика се отнася към апологиите на християнството в сравнение с религията на юдеите и елините езичници. В съчинението си *De Synodis*, писано в 359 г., Атанасий говори за Астерий като "някой си" слабо познат: Ἀστερίος δὲ τις (датирането на споменатите две съчинения тук е по Тец (Tetz 1979: 333-349).

II.3.6. Специален принос за датирането спред мене дава текстът от глава 10, 1-3, екзегеза на Йоан 10.30. Атанасий цитира твърдението на опонентите си, че единството на Отца и Сина не е по същност или подобие, както трябва да проповядва съвременната на Атанасий църква,

⁸ В изследванията напоследък е поставена под въпрос критиката на Атанасий срещу Евсевий и последователите му: според Гуин Атанасий конструира партията на евсевитяните в полемиката си и неговите полемични съчинения се нуждаят от деконструкция (Gwynn 2007: 245).

⁹ Астерий († скоро след 341 г.) е автор на *Syntagmation*, коментариите към Псалтира и едно писмо до Евсевий Кесарийски. Фрагменти от Астерий, запазени в съчиненията на Атанасий Александрийски и Маркел Анкирски, са издадени от Винцент (Vinzent 1993).

a по воля: μὴ οὕτως εἶναι τὸν Υἱὸν καὶ τὸν Πατέρα ἓν, μηδὲ ὁμοιον, ὡς ἡ Ἐκκλησία κηρύσσει, ἀλλ' ὡς αὐτοὶ θέλουσι. Φασὶ γάρ· Ἐπεὶ ἃ θέλει ὁ Πατήρ, ταῦτα θέλει καὶ ὁ Υἱὸς, καὶ οὔτε τοῖς νοήμασιν οὔτε τοῖς κρίμασιν ἀντίκειται, ἀλλ' ἐν πᾶσιν ἐστὶ σύμφωνος αὐτῷ, τὴν ταυτότητα τῶν δογμάτων καὶ τὸν ἀκόλουθον καὶ συνηρτημένον τῇ τοῦ Πατρὸς διδασκαλίᾳ ἀποδιδούς λόγον· διὰ τοῦτο αὐτὸς καὶ ὁ Πατήρ ἓν εἰσι, срв. 141625-142a6 гл҃аг҃олижшѣ. не тѣко сѣштѣ сѣіноу ꙗ҃ ѡтѣж едіно. ни подѡбено ꙗ҃ко҃ цр҃квы о҃у҃итѣ, нѣ ꙗ҃к҃ сами хотѣтѣ, гл҃аг҃олижтѣ вѡ. поне҃ ꙗ҃х же хѡштетѣ ѡтѣцѣ. тѣхъ же хѡштетѣ ꙗ҃ сѣіи҃. да ни разоумѣниіи, ни сѣдѣни сѣпротивлаѣта сѣ. нѣ вѣ всѣмѣ сѣгласнѣ є҃го є҃сть. тѣждѣство о҃у҃стѣвѣ. ꙗ҃ погѡдіє ꙗ҃ о҃у҃строєніє, о҃у҃чєніємѣ отѣчємѣ. того рѣди самѣ ꙗ҃ ѡтѣцѣ едіно є҃ста. Изразът σύμφωνος αὐτῷ е идентифициран като формулировка на Астерий в 39 фрагмент от изданието на Винцент (цитирано от Tetz, Wyrwa 2000: 317). Авторството на Астерий е по свидетелство на Евсевий Кесарийски, предаващ думите на Маркел Анкирски (за "старобългарския" Маркел Анкирски вж. Пенкова 2015: 81-87). Тази формулировка е включена във втория член на Изповедта на вярата, възприета от Събора в Антиохия през 341 г., където е казано, че Отец, Син и Дух са "трима по ипостас и единство по съгласуване": εἶναι τῇ μὲν ὑποστάσει τρία, τῇ δὲ συμφωνίᾳ ἓν (Meijering 1996: 110). Формулата за единството на Отца и Сина "по съгласуване и подобие": διὰ τὴν συμφωνίαν καὶ τὴν ὁμόνοιαν, е отхвърлена в деветия член на Изповедта на вярата от Събора в Сердика през 342 г. (Tetz, 2000, 317). Самият Атанасий не посочва източника си в Третото слово: 142a7-8. нѣ ꙗ҃ напсати нѣцѣи ѡтѣ нѣ дрѣзѣнѣша ἀλλὰ καὶ γράψαι τινὲς ἐξ αὐτῶν τετολμήκασι, но същата фраза с имената на опонентите е налице във СII, глава 24: ἀλλὰ καὶ γράψαι τετολμήκασιν Εὐσέβιος τε καὶ Ἀρείος, καὶ ὁ θύσας Ἀστεριος. В своето по-късно написаното съчинение De Synodis, глава 45.7 (359 г.), Атанасий свързва произхода на διὰ τὴν συμφωνίαν само с имената на Арий и Евсевий Никомедийски. Още два цитата в текста на Третото слово имат значение за датирането му около 341-342 г.: Тълкуването на израза от Йоан 17.11 , срв. 151б тѣ едіи҃ вѣ є҃динѡ ѡтѣци є҃сть. ꙗ҃ко҃ едіно слѡво ꙗ҃ прѣмѣждростѣ...мы же вѣ сѣіи҃. ꙗ҃ тѣмѣ вѣ ѡтѣци. Това тълкуване според изследователите заляга в циркулярното догматично писмо до всички епископи от събора в Сердика, което Теодорет помества в своята *Църковна история* (Theodoret, *Historia ecclesiastica*, lib. II, cap. VI, PG LXXXII, col. 1012). Майеринг (Meijering 1996: 197) цитира в тази връзка изследването на Абрамовски върху третото слово: "cf. Theodoret, Kirchengeschichte II, 8.51 , L. Abramowski, Die dritte Arianerrede", 396" .

Има една съществена разлика обаче във формулировката от арианския Събор в 342 г., която се отнася до единството на Сина и Отца. Според формулировката от арианите единството е по ипостас ("τοῦ Υἱοῦ ὑπόστασις... ὁμολογοῦμεν, ὡς αὐτὴ ἐν ἡ μόνῃ τοῦ Πατρὸς ὁμολογουμένη" (Карташев, 1963: www.magister.msk.ru/library/bible/history/kartsh01.htm). У Атанасий в СIII единството е по същност: единственият Син пребивава в лоното на Отца като истинно роден от единия Отец, Бог съвършен по естество и Бог истинен и подобен във всичко (ὁμοίος κατὰ πάντα) на Отца. Срв. и 137a14-15 ἐδῖνο ἔστα самῆ ἡ ὁτ'ца свойствомъ. ἡ приснѣствомъ сѣтѣства. ἡ тождѣствомъ едῖного божѣства тѣкожде ἡ сынѡвнѣ божѣство ὁтѣуе ἔсть, ἔν εἰσιν αὐτὸς καὶ ὁ Πατὴρ τῇ ιδιότητι καὶ οἰκειότητι τῆς φύσεως, καὶ τῇ ταυτότητι τῆς μιᾶς θεότητος. Единството по същност е подчертано при тълкуването на Йоан. 17. 20-23 в глава 17, както и чрез формулировки от типа 150a4-5 ἐдῖномоу сѣноу сѣштѣ рѡдомиъ. ἡ истоуеж бж. ἡ едῖноуадоу. ἐνὸς ὄντος Υἱοῦ φύσει, καὶ ἀληθινοῦ, καὶ μονογενοῦς, 150b4-5 тѣ вѣди сѣтѣствомъ ἡ истиннож едῖно съ своиъмъ ὁт'цеиъ ἐкеῖνος μὲν ἔστι φύσει καὶ ἀληθείᾳ ἐν μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ Πατρὸς, 152a1212. истоуо тѣждѣство сѣтѣства ὁтѣааго ἀληθῶς таυτότητα τῆς φύσεως τῷ Πατρί. II.3.7. За опит на Атанасий да свърже догматиката си с усилията на Констанс и папата за единство в църквата около 343 г. говори и Атанасиевото тълкувание на Първото съборно послание Йоаново 4.13, 15, 16 - обяснение на сравнението между единството на Отца и Сина и единството на вярващите помежду си (с. 218-228)153b12-18 блаженъи иωάνнѣ ὁтѣ ἐπιστοлиа. вѣ малѣ ἡ съвршѣнѣе пауе насѣ. оукажеѣтѣ псаныиъхъ оуиъ. оукажеѣтѣ же како мы вѣ бѡзѣ бываемиъ. ἡ вѣ вѣ насѣ. ἡ како пакы мы же вѣ нѣмиъ бываемиъ едῖно. кольма же растоитѣ сѣ сѣтѣствомъ сѣиъ отѣ насѣ, ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης ἐκ τῆς Ἐπιστολῆς ἐν ὀλίγοις καὶ τελειώτερον μᾶλλον ἡμῶν δείξει τῶν γεγραμμένων τὸν νοῦν, καὶ διελέγξει μὲν τὴν τῶν ἀσεβῶν διάνοιαν, διδάξει δὲ πῶς τε ἡμεῖς ἐν τῷ Θεῷ γινόμεθα, καὶ ὁ Θεὸς ἐν ἡμῖν· καὶ πῶς πάλιν ἡμεῖς μὲν ἐν αὐτῷ γινόμεθα ἐν, πόσον δὲ διέστηκε τὴν φύσιν ὁ Υἱὸς ἀφ' ἡμῶν. За термина растоитѣ сѣ сѣтѣствомъ срв. и 107b1-3 ἔсть іавѣ іако ἔстьствомъ ἡ сѣтѣствомъ. ὁтѣ здѣниіи растоитѣ и ииъ ἔсть и. едῖно же ἡ истоуааго ва, подѡвѣи ἡ ѡврѣ ἔсть. εὐδηλον ἂν εἴη, ὡς τῇ οὐσίᾳ καὶ τῇ φύσει τῶν μὲν κτισμάτων διέστηκε, καὶ ἄλλος ἐστὶν αὐτῶν· τοῦ δὲ μόνου καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ ὁμοίωσις καὶ εἰκὼν ἐστι, μόνος καὶ αὐτὸς ὑπάρχων. На събора в Йерусалим в 346 г. привържениците на Атанасий обявяват, че са свързани с него по израза от Посланието до Колосяните 3.14 "в любовта, която свързва в съвършенството".

Атанасий използва този цитат в СпИ, гл. 21, 152а **τῆς αὐτῆς ἐστὶν ἰσότητος τοῦ πατρὸς ὁ υἱός**, **μόνην ἑνὸς ὄντος**, **τῶν ἐν γενόμενοι, βέβαιον ἔχειν τῆς ἀγάπης** τὸν σύνδεσμον. Такъв съюз не е възможен с арианите, за които единството между Отца и Сина не е по идентична същност.

Привържениците на Атанасий са познавали СП преди събора в Йерусалим през 346 г., т.е. СП е писано най-късно до 346 г., когато Атанасий се завръща на архиепископската катедра в Александрия.

II.4. В теоложкия регистър на Константин Преславски намираме допълнителна аранжировка на Атанасиевата терминология чрез семантично специализиране на дадена дума за определен контекст, т.е. различни съответствия на един и същ гръцки ключов термин за понятия като 'устав' (κανόν, **оуставъ**, **правило**), 'същност' (οὐσία, **сжштьство**, **естъство**) и 'единосъщен' (ἴδιον τῆς οὐσίας, **кат' οὐσίαν ὁμοιος** за ὁμοούσιος), 'естество' (φύσις), 'свойство по същност' (**кат' οὐσίαν сжтьствомъ**) и 'родова категория' (**κατὰ φύσιν по естъствоу, родомъ**), 'демиург' (δημιουργός, **сѣдѣтель, ходатаи**).

Терминът κανόν в СИ е преведен с οὔσταβѣ, когато става дума за известен консенсус на ариански събор, срв. в СІ, гл. 52, 218.15, въ словеса паκы божиих книгъ подѣбѣгажтъ, въ нѣже паκы по обычаю нечѣжѣствѣжаште не видѣтъ сжштваго оума въ них, нѣ, ако и οὔσταβѣ свое нечѣстие поставѣше, к томоу вса Божия словеса развраштажтъ ἐπὶ ῥητὰ πάλιν τῶν θείων Γραφῶν καταρεύουσιν, εἰς ᾗ καὶ αὐτὰ συνήτως ἀναισθητοῦνεις, οὐχ ὁρῶσι τὸν ἐν τούτοις νοῦν. ἀλλ' ὡς κανοόνα τινὰ τὴν ἰδίαν ἀσέβεαν θέμενοι, πρὸς τοῦτων πάντα τὰ θεῖα λόγια διαστέφουσιν.

С такова значение е и οὔστάβѣ в СИ, 142а6 τόждѣство οὔста́вѣ τὴν ταυτότητα τῶν δογμάτων.

Друг е преводът на κανόν, когато става дума за Никеийския символ на вярата - правило: СИ, гл. 28, 158а17-21 οὐδῶνѣ ѣсть съгла́дати. аште же ꙗ́кꙋ нынѣ, оумѣ при́имемѣ nášѣа крѣстїан'скыа вѣры. ꙗ́ко тѣ ꙗ́ко̀ правило дрѣжаште. прилежимѣ ꙗ́ко̀ рече апостолѣ. ѹбѣтѣнии богодѣхновѣныхъ книгъ - ῥάδιον ἐστι συνιδεῖν, ἐὰν μάλιστα καὶ νῦν τὸν σκοπὸν τῆς καθ' ἡμᾶς τοὺς Χριστιανοὺς πίστεως λάβωμεν, καὶ τούτῳ ὥσπερ κανόνι χρησάμενοι, προσέχωμεν, ὡς εἶπεν ὁ Ἀπόστολος, τῇ ἀναγνώσει τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς.

Теоложкият термин ὁμοιός, който е един от ключовите в Никейската формулировка, когато става дума за спора относно подобие то или еднотелност на Отца и Сина, се

превежда с **подобнь** , но е заменен по преценка на преводача в СИ с **тъчнь**, 122a19–20 **кал** **помощь вѣдетъ тѣхънынѣ ѿтъхънынѣ**, Ἡ ποία βοήθεια παρὰ τῶν ὁμοίων τοῖς ὁμοίοις γένοιτ' ἄν, (**ѿтъхънынѣ** за **ѿтъ**-[**тъ**-]**хънынѣ**).

В ранните си съчинения Атанасий използва кат' οὐσίαν ὁμοιος в значение на Никейската формулата ὁμοούσιος, в СИ-III може да се проследи развитието в употребата на израза: в СИ, гл. 6, ὁμοιος се използва само с отрицание в твърденията на опонентите против божествеността на Сина: СИ, 34.4-5 **неподобномъ сжштемъ богови по естествоу**, 34.5-6 **неподобнь вселичьскы естества отъча и присносжштества естъ**, ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας . Атанасий посочва тук като свой опонент Арий (СИ, 34.21-22 **сжтъ васнии** **лежащтихъ въ смѣшньѣ съписани ариовѣ**), Винцент вижда тук Астерий, фрагмент 63 (цитиран тук по Tetz, Wyrwa 2000: 319). Самият Атанасий използва първоначално кат' οὐσίαν в съчетания с ἴδιος за изразяване на противоположно на вложеното от еретиците значение, ἴδιος ὢν кат' οὐσίαν и кат' οὐσίαν ταῦτα ὢν (СИ, глава 39 **φύσει кат' οὐσίαν таῦτα ὢν**, Tetz, Wyrwa 2000: 319). В СИ, глава 24: ἴδιος кат' οὐσίαν... γέννημα, **свое естества... порѣ**. В СИИ Атанасий съчетава ὁμοιος с кат' οὐσίαν, срв. гл. 11, 143a11-12 **не по естествож подобньѣ его οὐκ ἦν кат' οὐσίαν ὁμοιος αὐτѣ**, срв. и казаното в СИ, гл. 23 за апостол Павел, който учи същото като Исус, но не му е подобен по същност или природа. В славянския превод намира място словотворчеството на Константин с въвеждането на специален термин **порѣ** за γέννημα, а за φύσει значението 'по род' е дадено с **родѣ**, срв. 86a21-22 **нѣстъ зъдѣние. нѣ свое естества ва приѣмаштааго поклонѣние порѣ, и родѣ сынѣ естъ. οὐκ ἔστι κτίσμα, ἀλλ' ἴδιον τῆς οὐσίας τοῦ προσκυνουμένου Θεοῦ γέννημα, καὶ φύσει Υἱός ἐστι**.

Развитието на терминологията в преводите на самия Константин Преславски проличава от сравнението с *Учително евангелие*, компилирано около 893 г. В *Учително евангелие* , също свободен превод, **сжшество** се използва за „божествената същност“ от трансцендентния регистър и превежда οὐσία, а **ество** превежда φύσις 'материята'. Например в превода от Йоан Златоуст, 563-5 **сошчество и҃теро. и самого ишѣдѣше ѿца вестрасти, οὗτος δὲ ὁ Λόγος οὐσία τις ἐνυπόστατος ἐξ αὐτοῦ προελθοῦσα ἀπαθῶς τοῦ Πατρὸς**, 5c17-21 **сиание слѣньчьно. ѿ самогоестества ѣльньчьнаго исхода, τό ἀπαύγασμα τοῦ ἡλίου ἐξ αὐτῆς ἐκπηδῶν τῆς τοῦ ἡλίου φύσεως** (Tihova 2012:9-10). В 563-5 Константин изоставя ἐνυπόστατος, **въипостаснь**, термин

от догматиката на Леонтий и Йоан Дамаскин, но чужд на Атанасий и теоложкия регистър на ранната Преславска школа (Пенкова, 2013: 19). Изборът на **εστῆσθαι** за ὑπαρξις е „битие по аналогия“ – в смисъла, вложен от Василий Велики (Choufrin 2003: 7–27), срв. 4c18-21 **ω**
εστῆσθαι присноσύζαγο творить повѣсть , ἀπὸ τῆς ὑπάρξεως τῆς αἰδίου ποιεῖται τὴν διήγησιν. На обучените в Александрийската школа философи от времето на Атанасий е била позната терминологията на Аристотел, за тях **εἶναι** би отговаряло на първичната същност, а **εἶσθαι** - на вторичната.

Има няколко примера, останали в текста на СΠ, които показват, че в първоначалния превод е имало сжштьство, а не естъство за οὐσία, както е например и в *Учителното евангелие* и в *Симеоновия сборник* (со҃гъство). 74620–23 кое οὐβο ἰζοβρῆστι οὐμυσιλίειе в се многоуѣ. ἰдеже во вѣсждоу сло́во вєсѣдоу оуни́стивѣ. оуказа не со҃ште сътворѣнїе сы́на, нѣ с҃хъствомъ, поро́дѣ отъ́ отца. ποίαν ἄρα παρεξερεῖν ἐπίνοιαν ἔτι μᾶλλον κακονοίας εἰς τοῦτο δυνήσονται, ὅπου γε πανταχόθεν ὁ Λόγος τὸ ρητὸν διακαθάρας, ἔδειξε μὴ εἶναι ποίημα τὸν Υἱὸν, ἀλλὰ τῇ μὲν οὐσίᾳ γέννημα τοῦ Πατρὸς, Подобен пример е и 104a2–8 вєсѣда же глаго́лемѧ е́же зъд́алъ е́сть. бѣшиж не е́стьство. ни рождѣство ꙗ́вѣ е́сть. нѣ ѿно нѣвѣто покажеѣ бѣѣж. о́ ономиѣ о́ немѣже глаго́летъ, ꙗ́ вєс́ако. не вєе глаго́лемое зд́ати сѧ с҃хъствомъ зъд́ание е́сть. ꙗ́ се во разнѣство вѣдаѣѣ б҃жїа кнїги. ἡ δὲ τοῦ, ἔκτισε, μόνη λέξις λεγομένη οὐ πάντως τὴν οὐσίαν ἢ τὴν γέννησιν σημαίνει, ἀλλὰ τι ἕτερον δῆλοι γίνεσθαι περὶ ἐκεῖνον περὶ οὗ λέγει· καὶ οὐ πάντως τὸ λεγόμενον κτίζεσθαι ἤδη καὶ τῇ φύσει καὶ τῇ οὐσίᾳ κτίσμα ἐστὶ. Καὶ ταύτην τὴν διαφορὰν οἶδεν ἡ θεία Γραφή (подчертано от автора, в превода е само с҃хъство). Следи от първоначалната преславска трактовка има там, където φύσις в един и същи пасаж е преведено с сжштьство и с естъство в зависимост от това дали става дума за Словото или за тварите: 88a2–25 аште ꙗ́ слово быш'на с҃хъства е́сть. како... тѣ е́динъ отъ́ вєсѣхъ вѣзѣможе. отъ́ невѣшнааго ꙗ́ прєвнстааго е́ства б҃ожнааго бѣѣти, ꙗ́ко вѣ глаго́лете... е́динъ во е́сть бышѣнѣи́хъ ꙗ́ тѣ по в́асть. па́кы же ꙗ́ли занѣ немошѣнѣ со҃штоу бышѣнжоу́мѣ со҃гъствєс. причастити божнааго дѣланиа. ходатаа потреба бы́сть, т́о о҃же по н҃жди, бышнѣ ꙗ́ зд́анию с҃штоу словеси, срѣдню с҃штоу потреба е́сть ꙗ́ о́ сѣдѣнии его, занѣ ꙗ́ томиѣ е́диноиѣ с҃шѣмиѣ бышѣнааго с҃хъства, не можшѣааго причастити сѧ б҃ожнааго дѣлани́а. нѣ срѣднѣ трєбѣюштоу, да ꙗ́ште томоу о́бращѣ сѧ кто срѣдѣнѣ. пакы ꙗ́номиѣ

τρεῖς ἐστὶ χοδάταιо сего ради ἢ тако κτο вѣсχοда ἢ пытаа мѣслиж. Ѡбращѣ мнѡ^ѣ нарѡ,
 отълаѣмѣи^и ходатаи. занѣ вѣсе^ѣ ἐστὶ вѣшнааго ἐстѣства. не можштааго приуѣстити^ѣ дѣланиа
 отъ^ѣ ἐдинѡ^ѣ бѣ. ꙗкоже вы глаголете. Εἰ καὶ ὁ Λόγος τῆς γενητῆς φύσεως ἐστι, πῶς... μόνος αὐτὸς ἐκ
 πάντων ἠδυνήθη παρὰ τῆς ἀγενήτου καὶ ἀκραιφνεστάτης οὐσίας τοῦ Θεοῦ γενέσθαι, ὡς ὑμεῖς
 λέγετε... εἷς γάρ ἐστι τῶν γενητῶν καὶ οὗτος καθ' ὑμᾶς. Πάλιν δέ, εἰ, διὰ τὸ ἀδύνατον εἶναι τὴν
 γενητὴν φύσιν μετασχεῖν τῆς τοῦ Θεοῦ αὐτουργίας, μεσίτου χρεία γέγονεν· ἀνάγκη πᾶσα, γενητοῦ
 καὶ κτίσματος ὄντος τοῦ Λόγου, μέσου χρείαν εἶναι καὶ ἐπὶ τῆς τούτου δημιουργίας, διὰ τὸ εἶναι
 ἓνα καὶ αὐτὸν τῆς γενητῆς φύσεως, τῆς μὴ δυναμένης μετασχεῖν τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐργασίας, ἀλλὰ
 μέσου δεομένης· καὶ ἐκεῖνου δέ τις εὐρεθῇ μέσος, πάλιν ἐτέρου χρεία με σίτου δι' ἐκεῖνον, καὶ
 οὕτω τις ἐπαναβαίνων καὶ διερευνῶν τῷ λογισμῷ, εὐρήσει πολὺν ὄχλον ἐπιρρέον των μεσιτῶν, καὶ
 οὕτως ἀδύνατον ὑποστῆναι τὴν κτίσιν αἰ τοῦ μεσίτου δεομένην, καὶ τοῦ μέσου μὴ δυναμένου
 γενέσθαι χωρὶς ἐτέρου μεσίτου, διὰ τὸ πάντας εἶναι τῆς γενητῆς φύσεως. Така е и в примера,
 където става дума за същността на божественото вечното рождение, тѣ φύσει καὶ тѣ οὐσία е
 преведено само с сѣтъствомѣ: 104a2–8 вѣсѣда же глаголемаа^ѣ ѣже зѣдѣлъ^ѣ ἐстѣ. вѣшнѣ не
 ἐстѣство.ни рождѣство ꙗвѣ^ѣ ἐстѣ. нѣ^ѣ ѡно нѣѣто покажетѣ вѣтъж. Ѡ Ѡномѣ Ѡ немѣже глаголетѣ, ἢ
 вѣсѣко. не вѣсе глаголемое зѣдѣти сѣ сѣтъствомѣ зѣдѣниѣ^ѣ ἐстѣ. ἢ се во разнѣство вѣдѣтъ^ѣ бѣѣа
 кнѣги. ἡ δὲ τοῦ, ἔκτισε, μόνῃ λέξις λεγόμενη οὐ πάντως τὴν οὐσίαν ἢ τὴν γέννησιν σημαίνει,
 ἀλλὰ τι ἕτερον δῆλοι γίνεσθαι περὶ ἐκεῖνον περὶ οὗ λέγει· καὶ οὐ πάντως τὸ λεγόμενον κτίζεσθαι
 ἤδη καὶ τῇ φύσει καὶ τῇ οὐσίᾳ κτίσμα ἐστί. Καὶ ταύτην τὴν διαφορὰν οἶδεν ἡ θεία Γραφή. В
 редактирования превод първоначалната семантична опозиция е обѣрната: ἐстѣство превежда
 οὐσία, сѣтъство е φύσις . Например Иоил. 2:25, глава 40.2, л. 9967–10 ѣдинѣ^ѣ оѣво бѣ^ѣ слѣво.
 мнѡга же сѣтъ^ѣ словеснаа. ѣдино же ἐстѣство ἢ сѣтъство прѣмѣдрости. мнѡго же прѣмѣдрѣ^ѣ ἢ
 дѣвроѣ. Εἷς μὲν ὁ Θεὸς Λόγος, πολλὰ δὲ τὰ λογικά· καὶ μία μὲν τῆς Σοφίας οὐσία τε καὶ φύσις,
 πολλὰ δὲ τὰ σοφὰ καὶ καλὰ; тук има разночетене λόγια вместо τὰ λογικά в ръкописите от
 редакция x (Tetz, Metzler, , Dirk Hansen, Savvidis 1998: 216).

От сравнението на СΠ и СΠΙ е ясно, че ἐстѣство има конотация с ипостас и същността на сина
 като въплотено слово, а сѣштъство има трансцендентна конотация и се отнася до единството
 на Бога-Отец и Сина. Самият Атанасий предпочита οὐσία, когато говори за божествената

γενόμενον, μήτε δυνάμενον γενέσθαι ποτέ... λεγέσθαι δὲ πάλιν ἀγένετον τὸ ὑπάρχον μὲν, μὴ γενηθὲν δὲ ἔκ τινος, μηδὲ ἔχον ἑαυτοῦ τινα πατέρα. Προσέθηκε δὲ καὶ ὁ... Ἀστέριος... ἀγένετον εἶναι τὸ μὴ ποιηθὲν, ἀλλ' ἀεὶ ὄν. В СΠ Атанасий използва други лексеми вместо ὁμοούσιος, за да обозначи

'тъждество по същност'- сѣтъѣствоми сы, ѣсть сѣшть, есты. Напр. 145б1-5 ὁ τѣлжѣнии

ὁ τѣстоаште ὁ τѣ ἐдино҃го, и нѣ сѣтъѣствоми сѣште. и дѣло сѣште, ни ихже дѣлаѣтъ въ могоуѣтъ

дѣлати. аште ли, тѣ и сѣми сѣ вѣша съдѣлали. ни ꙗко рекѣ ὁ τѣдаваѣштѣ боу съ нѣмиѣ

ὁ τѣдаваѣштѣ. κεχωρισμένοι, καὶ διεστηκότες τοῦ μόνου, καὶ ἄλλο τὴν φύσιν ὄντες, καὶ ἔργα

τυγχάνοντες, οὔτε ἄπερ ἐργά ζεται ὁ Θεὸς, δύνανται ἐργάζεσθαι, οὔτε, καθὰ προ εἶπον,

χαριζομένου τοῦ Θεοῦ, συγχαρίζεσθαι. В този пример славянският превод добавя нѣ

сѣтъѣствоми сѣште 'нито са (еднакви) по същност', и аште ли, тѣ и сѣми сѣ вѣша съдѣлали,

гръцкият превод гласи: 'понеже са отделени и отдалечени от Единствения, и по същност

бидейки друго, и са дело, не могат да сътворят което Бог сътворява, нито, както преди

споменах, когато Бог дарява, да съ-даряват'. Срв. и 154a22-23 да ни мы ꙗкоже ѡнѣ вѣдѣ

николи. ни слово ꙗко мы ѣсть сѣшть. οὔτε ἡμεῖς ὡς ἐκεῖνος ἐσόμεθα ποτε, οὔτε ὁ Λόγος ὡς ἡμεῖς

τυγχάνει ὄν.

По логиката на теоложкия регистър на Преславската школа на една и съща страница се

появяват два различни превода на една и съща ключова дума ὑπόστασις: ὕποσταсъ за

въплотеното слово (породъ), 186a13-14 ꙗко же ѣсть, блаженаѣ та ὕποσταсъ. таковоуоумоу и тако

вѣти и своемоу ὁ тѣ неѣ породѣ достѡитѣ... καὶ ὡς ἐὰν ἦ ἡ μακαρία ἐκείνη ὑπόστασις, τοιοῦτον καὶ

οὕτως εἶναι καὶ τὸ ἴδιον ἐξ αὐτῆς γέννημα δεῖ. За ὑπόστασις в конотация с естѣство и в

твърденията на Арианите, които отделят сътворения и не извечен син от Отца, преводът е

съставѣ: 186a11 не отѣ вола ѣсть ὅтѣ естѣство и съставѣ ἐκ βουλήσεως οὐκ ἔστιν ἡ πατρικὴ

οὐσία καὶ ὑπόστασις. В СΠ категорията впоствасъ се е мислела като 'индивидуализация на

божествената същност, която е неограничена субстанция', например 186a9-18 на҃врѣтѣниѣ

ὕποстави его... о҃҃казаѣ сѣми, ꙗко сѣтъѣствоми же съ ѣсть сѣиѣ. χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ,

δεικνὺς ἐκ τούτων, ὅτι, Φύσει μὲν οὗτός ἐστιν Υἱὸς. Означенията ωбразъ и лице са категории за

индивидуализирана физическа субстанция. Самият Атанасий прави различни уточнения от

богословска гледна точка. Така в коментара си към определението на Бога „Аз съм, който

съм“, той пише, че ὑπόστασις е проява на οὐσία, означаваща съществуване (Срв. *Ad Afros*

Epistola Synodica, 4, цитирано по Weinandy 2007: 61). В СИИ е наблегнато върху една *υποστάσις* като единство на вечния и на временно *ἐκτετατός* Божий Син и на *ἡλικία* съжеството му по същност с Отца. За *ἐκτετατός* Син се използват *ἡλικία*, *ἡλικία*. На събора в Александрия през 362 г. под патронажа на самия Александър приемат, че Троицата има три *ὑποστάσεις* (трεις ὑποστάσεις, Robertson, 1891, XVII), за да се покаже, че Отец, Син и Дух са различни чрез свойствата си, но съществуват неразделно. По-късно, в хода на споровете с привържениците на Арий и Савелий, Св. Атанасий говори само за една *ὑπόστασις*.

Атанасий различава κατὰ φύσιν по **ἔστυςτβοу**, **родомъ**, за разлика между категории по същност и κατὰ οὐσίαν **сѣтъсство**мъ за разлика между категории по свойство. Срв. и 1246 10–11 да по сѣтсствнѡе божѣства. причитаѣ сѣштѣго сѣтъсствомъ ѡловѣка. ἵνα τῷ κατὰ φύσιν τῆς θεότητος συνάψῃ τὸν φύσει ἄνθρωπον; 104621 ни пѣглъ же по **ἔсτυсствѣ** **зѣждемы** **о** ги нѣккыя **дѣво** **оуказаше**. Οὐτε δὲ ὁ Παῦλος κατ' οὐσίαν κτιζομένους ἐν τῷ Κυρίῳ δύο τιὰς ἐδήλου; 186a

октоих, заменено с *единосжшъныйи* в Загребския и *единородъныйи* в по-късните октоиси (Йовчева 2011: 239–241). От преписите на Учителното евангелие и Триода отстраняват не само неологизмите, но и част от личното творчество на Константин Преславски.

В *Диалозите* на Псевдо-Кесарий *ѣстьство* превежда *φύσις*, *соуѣство* е употребено двукратно за *οὐσία*, еднократно за *φύσις* (Милтенев 2006: 540, 559). Служебните минейните сборници за декември пазят първоначалния превод: в тях *соуѣство* отговаря редовно на *οὐσία*, само веднъж за *ὁλόστασις*, а *ѣстьство* предава *φύσις*, с няколко случая обаче за *οὐσία*; *ѣстьство* превежда още *γνῶσις*, *κρίσις*, *κτίσις* (Christians 2001: 60, 196). Ключовият термин от Никеа за тъждеството на същността на Бога и Логоса-Сина, *ὁμοούσιος*, е преведен с *единосѡуѣъныйи* и *единосѡуѣъствъъныйи*. В *16-те Слова на Григорий Богослов* от XI в. (по препис от XVI в.) *ѣстьство* се употребява както за тленното, напр. с. 204-205 *а еже бѣ и бждѣ, по нашеѣмъ лѣѣ насѣканіа и тлѣщѣаго ѣстѣства*, така и за божественото: с. 209 *да покажѣ своѣ себѣ ѣство* (Спасова 2014: 204, 209).

Когато започват да предават *οὐσία* с *ѣстьство*, а *φύσις* с *сжшъство*, за *φύσει* като означение на „вид“ или „вторична същност“ продължават да използват *родъ*. Преводът с *родомъ* е за видовете като вторичните субстанции, дефинирани от качествата на първичните субстанции, т.е. качества на индивидуалните членове на групата, напр. 116a26–27 *аште во би рѣдомъ вѣлѣ ѡ ѣстьствомъ зѣдѣніе слѡво. ѡ не би рѣзньство вѣло порѡда ѡ зѣдѣніѡ. не би прирѣклѣ „ѣже раждѣѣтъ мѡ“. нѣ довлѣло „ѣже зѣдало“, ѡкоѣ вѣсѣдѣ тои ѡвлѣжшти „ѣже родилѣ“. Εἰ μὲν οὖν ἦν φύσει καὶ τῇ οὐσίᾳ κτίσμα ὁ Λόγος, καὶ διαφορὰ ἦν τοῦ γεννήματος πρὸς τὸ κτίσμα, πρὸς τὸ κτίσμα, οὐκ ἂν ἐπήγαγε τὸ, γεννᾷ με, ἀλλ' ἤρκεῖτο τῷ, ἔκτισεν, ὡς τῆς λέξεως ταύτης σημαίνουσης τὸ, ἐγέννησε. С *родомъ* превеждат и *γένει* „по вид“, и *φύσει* „по природа“, срв. 119b2–3 *тѣ дѣ гѣνει καὶ τῇ ὁμοιότητι τὸν αὐτὸν εἶναι πρὸς πάντα*; *родомъ* же ѡ подѡбїѣмъ, тогѡжде сжшѣта кѣ вѣѣмъ; 126b2–4 *сїми вѣлѣѣ свѣта ѡѣказаѣтъ сѡ. ѡко нѣѣтъ зѣдѣніе бѡжїѣ слѡво. нѣ сѡнѣ ѡстоѡѣънѣѣ. ѡ рѣдомъ приснѣнѣ ѡтѣѡѣ λευκότερον φωτὸς ἀποδείκνυται καὶ ἐκ τούτων, ὅτι οὐκ ἔστι κτίσμα ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἀλλ' Υἱὸς ἀληθινὸς καὶ φύσει γνήσιος τοῦ Πατρὸς (γνήσιος „законен, истински“, тук „постоянен, истински роден“).**

Разгледаните семантичните опозиции от два славянски термина за една и съща гръцка ключова дума в превода на Константин Преславски свидетелстват за ерудиран подход към

догматиката на Атанасий от един ранен период в творчеството му. Докато Атанасий разчита на образования гръцки читател да разбере екзегетиката с оглед на време и лице, за което се говори, Константин избира във всеки текст един от два противопоставени термина, отнасящи се до явления или от божественото, или небожественото битие. Обсъжданите теми отговарят на антиеретичските спорове от периода на 40-те години на IV в.

III. Завршетни белешки

III.1. От наблюденията върху СИ и СІІ проличава, че протографът на "Трето слово против арианите" от ръкопис Пог. 968 е съдържал свободен превод на Атанасиевото слово от Константин Преславски. Във второто и третото слово са се запазили българизми като коѹрѣлѣкътъ, коѹмиръ, колимога, санъ, простыни, чьстини, сѧи, сѧти, црьковница. коѹмиръ, блѣхчии, съцѣглъ, коѹдрѣма, трѣсна. Наличието на отделни глаголически графеми в ръкописа и особено в един лист-палимпсест в Пог. 968 също е в полза на българския произход на новгородския препис. Само в третото слово намирам кратък дателен притежателен (*ли*), кратки винителни форми на личното местоимение и супин (171a13 шѣдѣй въздѣвигноутѣ ѿго о ꙗπελθὼν ἐγεῖραι αὐτὸν).

Ш.2. Текстът на третото по ред слово не е бил подложен на вторична редакция по гръцки ръкопис от традиция х, какъвто е случаят с второто слово. С това се обясняват славянските разночетения по традиция х с по-редки варианти от RSP-традицията, както и граматическата правилност на текста от гледна точка на старобългарската, а не на гръцката граматика. В протографа и на двете слова до вторичната редакцията на второто слово е лежал гръцки ръкопис смесена редакция, основан на традиция х с отделни разночетения по RSP. Макар и редки, отклоненията от всички привлечени гръцки преписи, регистрирани само в превода на Третото слово и в гръцките цитати от Атанасий в *Паноплията* на Евтимий Зигавин, насочват към извода за съществуването на недостигнал до нас гръцки препис на Атанасий в IX в. В предполагаемия гръцки сборник-протограф *Словата против арианите* на Атанасий са били преписани по реда, познат от гръцкия ръкопис Atheniensis gr. 428. Само в този гръцки ръкопис след първите три слова следва като четвърто не гръцкото Псевдо-Атанасиевото четвърто слово, а *Посланието до епископите на Египет и Либия*. Като пето в протографа е било поместено *Посланието за празнуване на Пасхата*. По съдържание това е бил явно сборник от ранни съчинения на Атанасий за периода 330-345 г. Разночетенията в третото слово, познати само от славянския превод и от два гръцки преписа на Атанасиевите слова, произхождащи от Константинополския Евергетидски манастир (Patmiacus A3, Patmiacus A4) говорят в полза на общ гръцки първоизточник за Atheniensis gr. 428, Patmiacus A3, A4 и превода в Пог. 968.

III. 3. Старобългарският преводач изковава специална терминология за единственото по рода си Слово-Логос, което е и Син Божи, и Премъдрост. Специални думи за трансцендентна екзистенция вместо делнични думи за познаваемия и достъпен свят на човека са особено

нужни за новопокръстените славяни, докато гръкоезичният читател по преценка на Атанасий може сам да различи контраста между 'божествено' и 'човешко' от контекста. Семантичните дублети на славянски са особено нужни за осмислянето на второто слово, докато в третото слово експлицитно е посочено значението на даден израз от Светото писание като казан по божьскы или по чловѣчьскы. За разяснение на същността на Сина са въведени лексеми като същѣгь 'един единствен' вм. єдинъ, породъ 'произход по същност (природа) от отца' вм. рождѣство, присносъштіє 'вечно съществуване' вм. бытіє, небышнь 'който може да получи битие', єстованіє 'битие по естество'. Преводачът не е използвал познатите от Синайския евхологий и от Супрасълския сборник єдиносъштнь или коупносъштнь, превод на ὁμοούσιος, consubstantial. В третото слово се среща само присносъштнь, присновываемъ, єсть сы/сшть и єсть с фокус върху вечното съществуване. Като синоним на ὁμοούσιος Атанасий употребява τῇ τοῦ Πατρὸς ἀϊδιότητι συνὼν, преведено с 157625-26 съ присносъштѣствомъ ѿтѣмъ сѣ. За ὁμοіος наред с подобнь преводачът поставя тѣчнь на място, където по негова преценка думата отговаря по-точно на тъждеството по същност между Отец и Син. Тази словоупотреба отговаря на съдържанието на догматичните спорове от Сердика и Антиохия през 343-344 г.

Конотацията на οὐσία в гръцкия и славянския текст е различна, затова на една и съща страница намираме превод с сштьство или єтьство. За първоначалния славянски превод на Константин Преславски предполагам, че єтьство се осмисля в конотация с ипостасъ, както е прието в Александрийската школа, където φύσις означава индивидуално съществуване с оглед на функция, докато οὐσία е реално или иреално съществуване в зависимост от контекста. В Антиохийската школа φύσις се осмисля според контекста във връзка с божествената или човешката природа на Христос.

Сравнението между терминологията в свободния превод на Константин Преславски, запазен в Третото слово, и терминологията в преводите на гръцките догматични сборници от късния Преславски период (напр. *Изборник 1073 г.*) показва насоката в развитието на старобългарската екзегеза. Неологизмите на Константин Преславски засягат преди всичко Христологията и биват отстранени от следващите книжовници, които се обръщат към съвременната им византийска практика, която предпочита Йоан Дамаскин.

Библиография

Атанасий I Великий 2002: Православная Энциклопедия, 2002 , т. IV, 2002, 22-49

- Горский, Невоструев 1859:** Горский, А.В., Невоструев К.И. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. II: Писания святых отцов. Ч. 2: Писания догматические и духовно-нравственные.* Москва, 1859
- Иванова 1981:** Иванова, К. *Български,сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*, София, 1981
- Йовчева 2011:** Йовчева, М. "Старобългарските химнографски книги след Симеоновата епоха: Преславска редакция на Октоиха", *Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски"*, 96 (15), 2011, София, 239-241.
- Карташев 1963:** Карташев, А. В. М. , *Вселенские соборы*, Москва, www.magister.msk.ru/library/bible/history/kartsh01.htm).
- Куев 1995:** Куев, К. "Написание за правата вяра", *Кирило-Методиевска Енциклопедия*, т. II, София 1995, 789-793.
- Лалева 1990:** Лалева Т. "Така нареченото четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу Арианите в превод на Константин Преславски", *Старобългарска литература*, 22 (1990), София, 108–162
- Милтенов 2006:** Милтенов, Я. *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция*, 2006, София
- Пенкова 2013:** Пенкова, П. "Две богословски концепции и техните граматически регистри в преславската книжнина", *Palaeobulgarica*, XXXVII (2013), 1, 15-29.
- Пенкова 2014:** Пенкова, П. "Преводаческа концепция и езикова редакция в Преславската школа", *Преславска книжовна школа*, 14, 47-66, Шумен 2014
- Пенкова 2015:** Пенкова, П., *Св. Атанасий Александрийски, Второ слово против арианите* (в старобългарски превод), София, 2015, Изток-Запад
- Православная Энциклопедия 2002:** "Атанасий I Великий", *Православная Энциклопедия* , т. IV, Moskwa, 22-49
- Православная Энциклопедия, 2015:** "Иоанн Кесарийский" *Православная Энциклопедия* , т. XXIV, 340
- Северьянов 1922:** Северьянов, С. *Синайская Псалтырь, Глаголический памятник XI века*, Петроград, 1922.
- Славова 2013:** Славова, Т., *Славянският превод на Посланието на патриархъ Фотий до княз Борис-Михаил*, София, 2013, 167-168.
- Христова, Христов 2013:** Христова А., Христов И. "Понятийна структура и лингвистична характеристика на категориално-логическите термини в Симеоновия сборник", *Български философски преглед*, 3, 2013, 15-61

Юрченко 2003: Юрченко, А. *К проблеме идентификации одного из древнейших памятников славянской письменности, прежде известного как “Написание о правой вере” святого Константина-Кирилла, просветителя славян* (textology.ru/urch/pv/pv1.pdf).

Abramowski 1991: Abramowski, L. Die dritte Arianerrede des Athanasius, Eusebianer und Arianer und das westliche Serdiense, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, CII, 1991, 395-396.

Athanasius, *Orationes contra Arianos*, cf. **Migne 1857**

Athanasius, *Historia Arianorum*, ed. H.-G. **Opitz**, *Athanasius Werke*, 2.1, Berlin and Leipzig, 1935, 183–230.

Athanasius *De Synodis*, *Latin Post-nicene Fathers*, ser. 2, vol.4, 462-464. *Latin Post-nicene Fathers*

Barnes 1993: **Barnes, Timothy David** *Athanasius and Constantius, Theology and Politics in the Constantinian Empire*, 1993, Cambridge, Massachusetts & London, 1993, , Harvard University Press

Brennecke, Heil, Von Stockhausen, Wintjes 2007: Brennecke, H.C., Heil, U., Von Stockhausen, A., Wintjes, A., *Athanasius Alexandrinus Werke, Documente zur Geschichte des Arianisches Streites. Bis zur Ekthesis Macrostichos*, 3. Lieferung, Berlin-New-York, 2007, Walter de Gruyter, 275-280.

Bull 1703: Bull G., *Defensio fidei Nicaenae*, Ohford 1703, ²1846.

Butterweck 1995: Butterweck, Cristel, *Athanasius von Alexandria Bibliographie*, (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 90), Düsseldorf, 1995, Westdeutscher Verlag

Choufrin 2006: **Choufrine, A.** "The development of st. Basil's idea of hypostasis", *Studi sull'Oriente Cristiano*. T. 5 (7/2), Roma, 2003, 7–27. Превод на руски в: *Проблемы теологии*. Материалы Третьей международной богословской научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения протопресвитера Иоанна Мейендорфа. 2–3 марта 2006 г. Вып. 3. Ч. 2. Екатеринбург, 2006.

Christians 2001: Christians, D. *Wörterbuch zum Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember, slavisch-griechisch-deutsch, nach ostslavischen Handschriften des 12. und 13. Jahrhunderts, mit einem Glossar, griechisch-slavisch*, Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften Bd. 107 (= *Patristica Slavica* Bd. 8), Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2001

- Clavis Patrum Graecorum**, 1972. Vol. II (ed. M. Geerard),, *Ab Athanasio ad Chrysostomum*, Orationes contra Arianos, 2093
- Daiber** 2015: Daiber T., Roman or Byzantine Liturgy? Theological Terminology in the Vita Methodii", *Palaeobulgarica* XXXIX (2015), 2
- Donker** 2011: Donker, G. J. *The text of the Apostolos in Athanasius of Aleksandria*, Atlanta,
- Dragas** 1980: Dragas G.D., *Saint Athanasius of Alexandria: Original research and New Perspectives*, Orthodox Research Institute, Rollinsford
- Ernest** 2004: Ernest, James D. *The Bible in Athanasius of Alexandria*, Atlanta , Brill Academic Publishers 2004.
- Galucci** 2001: **Galucci, Eleonora**, "Ucitelnoe Evangelie di Constantino di Preslav (IX-X), Tradizione Testuale, Redazioni, Fonti Greche", *Europa Orientalis* , 2001, 1, 55.
- Gwynn** 2007: Gwynn, David M., *The Eusebians. The polemic of Athanasius of Alexandria and the construction of the 'Arian Controversy'*, Oxford Theological Monographs, Oxford University Press
- Gwynn** 2011: Gwynn, David M. *Athanasius of Alexandria*, Oxford 2011, Oxford Univ. Press
- Illyricus** 1560: Illyricus, Mathias Flac, *Quarta Centuria Ecclesiasticae historiae*, Magdeburg, 1560
- Johannet** 1991: Johannet, J. "Les Chapitres de définitions philosophiques dans l'Izbornik de 1073 (Édition gréco-slave)", *Revue des études slaves*, 63, 1991, 61–62
- Kannengiesser** 1982: Kannengiesser, Charles, "Athanasius of Alexandria, Three Orations Against the Arians: A Reappraisal", *Studia Patristica* 18, 1982, 993–994.
- Kannengiesser** 1983: Kannengiesser Ch. *Athanase d' Alexandrie, évêque et écrivain: Une lecture des traités contre les ariens*, *Theologie historique* 70 (1983), Paris, 1983, Beauchesne
- Kannengiesser** 1993: Kannengiesser, Ch. "Athanasius' so-called Third Oration against the Arians", *Studia Patristica* XXVI, ed. E. Livingstone, Leuven 1993, 375-378;
- Kannengiesser** 1993a: Kannengiesser Ch. "Ps.-Athanasius, Ad Afros Examined", *Logos. Festschrift für Luise Abramowski*, Berlin/New York 1993, 264-267.
- Kannengiesser** 1995: Kannengiesser Ch. "Die Sonderstellung der dritten arianerrede des Athanasius", *Internationale Zeitschrift für Kommunikation in Religion, Kirche und Gesellschaft*, CVI, 1995, 18-55
- Kannengiesser** 2007: Kannengiesser, "The Dating of Athanasios' Double Apology and Three Treatises Against the Arians", *Zeitschrift für Antikes Christentum*, v. X, 2007, 33-49.
- Kurz** 1997: Kurz, J. (red.), *Lexicon Linguae Palaeoslovenicae*, 51, Prag, 1997, 974.
- Leemans** 2000: Leemans J. "Thirteen Years of Research on Athanasius (1985-1998): A Survey and a Bibliography", *Sacris Erudiri*, 39 (2000), 105-217
- Lexicon Linguae Palaeoslovenicae** 1989-1997 cf. **Kurz, J.(ed.)**

- Maimbourg** 1703: Maimbourg L., *Historie de l' Arianisme*, Paris 1673
- Mathias** 1560: Mathias Flac Illyricus, *Quarta Centuria Ecclesiasticae historiae*, Magdeburg, 1560
- Meijering** 1994: Meijering, E.P., "Zur Echtheit der dritten Rede des Athanasius gegen die Arianer (Contra Arianos 3, 59-67)", *Vigiliae Christianae* 48 (1994), 135-156.
- Meijering** 1996: Meijering, E.P. *Athanasius: Die dritte Rede gegen die Arianer, Teil 1, Kapitel 1-25*, Amsterdam: Gieben 1996
- Meijering** 1997: **Meijering, E.P.** *Athanasius: Die dritte Rede gegen die Arianer Teil II: Kapitel 26-58*, 1997, Amsterdam, J.C. Gieben
- Meijering** 1998: **Meijering, E.P.** *Athanasius: Die dritte Rede gegen die Arianer Teil III: Kapitel 59-67*, 1998, Amsterdam, J.C. Gieben
- Metzler** 1991: Metzler, K. "Ein Beitrag zur Rekonstruktion der "Talia" des Arius (mit einer Neuedition wichtiger Bezeugungen bei Athanasius)", *Ariana et Athanasiana, Studien zur Überlieferung und zu philologischen Problemen der Werke des Athanasius von Alexandrien*, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademieder Wissenschaften, Band 83, 1991,11-46.
- Metzler, Simon** 1991: Metzler K., Simon F., *Quaestiones grammaticae, Ariana et Athanasiana, Studien zur Überlieferung und zu philologischen Problemen der Werke des Athanasius von Alexandrien*, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademieder Wissenschaften, Band 83, 1991,11-46.
- Metzler, Hansen, Savvidis** 1996: cf. Tetz, Metzler, Hansen, Savvidis 1996
- Migne** 1857: Migne, J.P., "Orationes contra Arianos" I-IV, *Sancti Athanasii Archiepiscopi Alexandrini Opera omnia quae exstant*, Patrologiae Graecae Cursus Completus , XXVI, , **Oratio III, 321-468**.
- Montfaucon** 1698–1706 : de Montfaucon, B. *Collectio Nova Patrum et Scriptorum Graecorum*, cum interpr. Latina, vol.1, 1698, vol. 2, 1700, vol. 2, 1706
- Moutsoulas** 1997: Moutsoulas E., "Le problème de la mort de saint Basile de Césarée", *Athanasius and his Opponents, Cappadocian Fathers, Other Greek Writers after Nicaea, Studia Patristica* XXXII, 1997, Louvain, ed. Livingstone E., 196-200
- Müller** 1952: Müller, Guido S.J. *Lexicon Athanasium*, Berlin, 1944–1952, Walter de Gruyter&Co
- Opitz** 1934: Opitz, H. G. *Athanasius Werke* III. Band 51.7, Erster Teil: *Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites* 318–328 (Lieferungen 1 und 2), Berlin/Leipzig
- Opitz** 1935: **Opitz, Hans-Georg**, *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius, Arbeiten zur Kirchengeschichte* 23 (1935), Berlin/Leipzig, Walter de Gruyter
- Opitz** 1940: Opitz, H.G. *Athanasius Werke*, Zweiter Band, Erster Teil II. Die Apologien. Lieferung 6. *De Synodis Arimini et Seleucia*, 231-240; 7.Lieferung, Berlin, Walter de Gruyter&Co
- Penkova** 2008: Penkova, P. "On the Authorship of *съланиѣ о праздѣницѣ пасхѣ* Attributed to Athanasius of Alexandria", *Scripta&e-Scripta*, vol. 6. Izdatelski centăr "Bojan penev", 279-303
- Penkova** 1913: Penkova, P. "The Linguistic Exegesis on morphological level in the Slavonic Legacy of Athanasius of Alexandria", *Linguistique balkanique*. 2-3, 1913, 29-43

Photius, *Bibliotheca*, cod. 140. PG. 27. Col. 1347-1350

Robertson 1892: Robertson, A. (ed.) *Selected Writings and Letters of Athanasius, Bishop of Alexandria*, A select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers, vol. IV, London 1891, New York, 1892, reprinted 1998, T&T Clark, Edinburgh, WM.B. Eerdmans Publishing Company, Michigan, cf. www.ntslibrary

Stegmann 1913: Stegmann, Anton, Einleitung zu den Reden gegen die Arianer. In: Des heiligen Athanasius ausgewählte Schriften / aus dem Griechischen übers. (Athanasius Band 1; Bibliothek der Kirchenväter, 1. Reihe, Band 13) Kempten; München : J. Kösel, 1913 , cf. Einleitung zu den Reden gegen die Arianer, <https://www.unifr.ch/bkv/kapitel3048.htm>.

Stegmann 1917: Stegmann, A. *Die pseudoathanasianische "IVte Rede gegen die Arianer" als ein Apolinaris gut*, Rottenburg, Bader, 1917, 43–87.

Stülcken 1889: Stülcken, von A., *Athanasiana . Literatur- und dogmengeschichtliche Untersuchungen*, Leipzig, 1899,

Theodoret, *Historia ecclesiastica*, lib. II, cap. VI, P. G. t.82, col. 1012.

Tetz 1979: Tetz, M "Athanasius von Alexandrien", *Theologische Realenzyklopädie*, IV (1979), Berlin-New York 1979, 333-349.

Tetz, Metzler, Hansen, Savvidis 1998: Tetz, Martin, Metzler Karin, Dirk U. Hansen, und Kyriakos Savvidis, *Athanasius Werke*. Band I/Teil 1: *Die Dogmatischen Schriften*. *Lfg. 2: Orationes I et II contra Arianos*, 1998, Berlin-New York, Walter de Gruyter;

Tetz, Wyrwa 2000: Tetz M., Wyrwa D. *Athanasius Werke*. Band I/Teil 1: *Die Dogmatischen Schriften*. *Lfg. 3: Oratio III contra Arianos*, 2000, Berlin-New York, Walter de Gruyter.

Tihova 2012: Tihova, Marija. *Starobălgarskoto Učitelno evangelie na Konstantin Preslavski*, (Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris, LVIII), Freiburg i. Br.: U.V. Weiher.

Thomson 1991: Thomson, Fr. "Les cinq traductions slavonnes du “Libellus de Fide Orthodoxa“ de Michel le Syncelle et les mythes de l’arianisme de saint Méthode, apôtre des Slaves, ou d’Hilarion, métropolitain de Russie, et de l’existence d’une Église arienne à Kiev", *Revue des études slaves*, 63 (1991), 22–35.

Vaillant 1954: Vaillant A. *Discours contra les Ariens de Saint Athanase, Version slave et traduction en français*, Sofia

Vinzent 1993 : Vinzent, Marcus, *Asterius von Kappadokien, Die Theologischen Fragmente*. Supplements to Vigiliae Christianae 20. (Leiden: Brill, 1993).

- Vinzent** 1993a:Vinzent, M. *Gottes Wesen, Logos, Weisheit und Kraft bei Asterius von Kappadokien und Markell von Ankyra*, *Vigiliae Christianae*. Band 47, Nr. 2, Leiden-New York-Köln ,1993, Brill, 170–191.
- Vincent** 1996: Vincent, Markus *Pseudo-Athanasius, Contra Arianos IV, Eine Schrift gegen Asterius von Kappadokien, Eusebius von Cäsarea, Markell von Ankyra und Photin von Sirmium*, Supplement s to *Vigiliae Christianae*, XXXVI (1996), Leiden, New York, Köln: E.J. Brill
- Vincent** 1997: Vinzent, M. *Markell von Ankyra: 5. Die Fragmente. Der Brief an Julius von Rom*, *Vigiliae Christianae*. Supplements 39, Leiden-New York-Köln 1997, Brill
- Vinzent** 2011: Vinzent, M. *Christ's Resurrection in Early Christianity and the making of the New Testament*, 2011,„Ashgate
- Walch** 1764: Walch C.W.F., *Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereien*, vol. II, Leipzig, 1764
- Weiher, Šmidt, Škurko** 2007: Weiher, E., Šmidt, S. O., Škurko A. I. 2007. *Die Grossen Lesemenäen des Metropoliten Makarij, Uspenskij spisok, 1.-8. Mai.*, (*Monumenta linguae slavicae dialecti veteris XXXIX*), 2007, Freiburg i. Br.: U.W.Weier
- Weinandy** 2007: Weinandy, Th. G. *Athanasius, A theological introduction. Ad Afros Epistola Synodica*, 4, Washington DC, 2007
- Young, Teal** 1983, ²2010: Young, F.M., Teal A., *From Nicaea to Chalcedon: A Guide to the Literature and Its Background*, 1983, ²2010, London, 64-65.